

MISIR'IN HÂKİMİYETİ İÇİN VERİLEN MÜCADELELER (1161-1169)*

Serkan ÖZER**

Öz

1161-1169 yılları arasında Mısır'ın hâkimiyeti için verilen mücadele, sonuçları itibariyle Haçlı Seferleri tarihinde önemli ve kritik bir dönemi oluşturmaktadır. Haçlıların, Fâtımîlerin, Zengîlerin ve Eyyübî ailesinin tarihini derinden etkileyen bu mücadele, ilk ikisi için menfi sonuçlanırken son ikisinden özellikle Eyyübî ailesinin yıldızını parlatmış ve Selâhaddîn Eyyübî gibi bir kahramanı Türk-İslam dünyasına kazandırmıştır. Bu gelişmelerden en büyük zararı gören Fâtımîler kısa bir süre sonra tarihten silinirken; iki ateş arasında kalan Haçlılar yayılmacı siyasetlerinden vazgeçerek savunmaya çekilmek zorunda kalmış; Zengîler ve Eyyübîler ise İslam dünyasının lideri olarak Haçlılara karşı inisiyatif ele almışlardır. Bu çalışmada, mezkûr tarihler arasında düzenlenen ve Nüreddîn Mahmûd'un hâkimiyetiyle sonuçlanan Mısır seferleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Mısır, Haçlılar, Fâtımîler, Zengîler, Eyyübîler

THE STRUGGLES FOR THE DOMINATION OF EGYPT (1161-1169)

Abstract

The struggle for the domination of Egypt between 1161-1169, constitutes an important and critical period in the history of the Crusades because of its results. While this struggle, which had a profound effect on the history of the Crusaders, Fâtimids, Zengids and the Ayyûbid dynasty, resulted adversely for the first two, it made the last two, the Ayyûbid dynasty in particular become a shining star and brought a hero named Selâhaddîn Eyyübî into the Turkish-Islamic world. While Fatimids who suffered from the greatest damage because of these developments vanished from history shortly afterwards; the Crusaders who were caught between two fires had to give up their expansionist policies and to retreat to defense; the Zangids and the Ayyubids took the initiative

* Bu makale, yazarın 2015 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı *Fâtımî-Haçlı İlişkileri (1098-1171)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Erzurum/Türkiye.
serkan.oz@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4079-9454
Makalenin Gönderilme Tarihi: 19.08.2019
Makalenin Kabul Tarihi: 29.09.2019
Makalenin Yayınlanma Tarihi: 25.10.2019
Makalenin Türü: Araştırma

against the Crusaders as the leader of the Islamic world. In this study, the Egyptian expeditions carried out between the aforesaid dates and resulted in the domination of Nûreddîn Mahmûd have been examined.

Keywords

Egypt, Crusaders, Fatimids, Zangids, Ayyubids

GİRİŞ

Nûreddîn Mahmûd Zengî, Fâtımîlerin Suriye sahilindeki son kalesi olan Askalân'ın 19 Ağustos 1153'te Haçlılar tarafından zaptına, bir yıl sonra Haçlıların müttefiki ve onlara müdahalesi önündeki en büyük engeli teşkil eden Dimaşk'ı alarak cevap verdi. Bu gelişmeler, mücadele alanını değiştirerek Mısır'ı hedef tahtası haline getirdi. Mısır'a hâkim olan ve uzun süreden beri vezirlerin iktidar mücadelesi nedeniyle istikrarsız bir dönem yaşayan Fâtımîlerde ise hâkimiyet, güçlü olanın eline geçmekteydi¹. Öyle ki vezirlerin iktidarlarını korumaya yönelik güç mücadeleleri ve halifeler üzerinde oluşturdukları baskılar, adeta bir iç savaş yaşayan Mısır'ı dış müdahalelere açık hale getirmekteydi. Nitekim Mısır'a yönelik ilk geniş çaplı dış müdahalenin gerçekleştirildiği el-Âdid dönemi (1160-1171) de vezirlerin mücadelesinin gölgesinde kaldı. Zira Fâtımîlerin son güçlü vezirlerinden olan Talâî b. Ruzzâk'ın öldürülmesiyle (11 Eylül 1161) yerine geçen oğlu el-Âdil'in² yönetimi de huzursuzluğa neden olmuş ve azledilen Yukarı Mısır valisi Şâver, el-Âdil'i öldürerek vezirliğe sahip olmuştu (10 Ocak 1163)³. Ancak *Emîrû'l-Cüyûş* lakabıyla vezirlik makamına oturan Şâver'in ve oğullarının zulme varan yönetimleri de tepkiyle karşılandı ve yeni bir ayaklanmayı beraberinde getirdi. Harekete geçen Dırgâm karşısında tutunamayan Şâver kaçarken oğullarından Tayy ve Süleyman (Tarî) öldürüldü, el-Kâmil ise esir edildi (29 Ağustos 1163)⁴.

- 1 İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi: el-Kâmil fî'l-Târîh Tercümesi*, XI, Çev: Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 161.
- 2 Makrizî, *İttî'âzu'l-Hunefâ bi-Ahbârî'l-Emme el-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*, III, Tah: Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1996, s. 246-248; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 225-226; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fi Ahbârî'd-Devleteyn - en-Nûriyye ve's-Salâhiyye-*, I, Neşr: İbrahim Şemseddîn, Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 345; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûnî'l-Edeb*, XXVIII, Tah: Necib Mustafa Fevâz-Hikmet Kaşlı Fevâz, Beyrut 2004, s. 213, 216; Devâdârî, *Kenzu'd-Durer ve Câmî'u'l-Gurer*, VII, Tah: Said Abdülfettah Aşûr, Kahire 1972, s. 16, 18; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, III, Yayınlayan: el-Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, ty, s. 38-39; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, II, Tah: İhsan Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut, ty, s. 528; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, V, Tah: Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1992, s. 329; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân fi Tevârihi'l-Âyân*, XXI, Tah: İbrahim Zeybek, Dârü'l-Risâletü'l-Âlemiyye, Beyrut 2013, s. 19-20; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımi Devleti Tarihi*, Kriter Yay., İstanbul 2010, s. 221-222.
- 3 İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 237-238; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 256-259; Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 216-217; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 440; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 40; İbn Haldûn, *Târîh-i İbn Haldûn: Divânü'l-Mubtedâ ve'l-Haber fi Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Men Âsarahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber*, IV, Tah: Halil Şihâde-Süheyl Zekkar, Dârü'l-Fikr, Beyrut 2000, s. 99; Devâdârî, *Kenzu'd-Durer*, VII, s. 19; Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XIV, Tah: Ahmed el-Amavud-Türkî Mustafa, Beyrut 2000, s. 80; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûm*, V, s. 329-330; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yay., İstanbul 1987, s. 41.
- 4 Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 260-261; Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 218; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 238; İbn Vâsil, *Muferricü'l-Kurûb fi Ahbârî Benî Eyyûb*, I, Neşr: Cemâleddîn Şeyyâl, Kahire 1953, s. 137-138; İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yusufiyye: Siretu Selâhaddin*, Tah: Cemâleddîn Şeyyâl, Mektebetu'l-Hancı, Kahire 1964, s. 75; İbn Haldûn, *Târîh*, IV, s. 99-100; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûm*, V, s. 330; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVI, Tah: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dârü'l-Hicr, Kahire 1998, s. 409; Devâdârî, *Kenzu'd-Durer*, VII, s. 25; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 440; Fikret İştîlan, "Şâver", *İA*, XI, İstanbul 1979, s. 358; Ramazan Şeşen, "Dırgâm b. Âmir", *DİA*, IX, Ankara 1994, s. 277; M. Canard, "Dirgham", *EI*, II, Leiden 1991, s. 318; Ebû Şâme'nin, İbn Ebi Tayy'dan naklen verdiği bilgiye göre el-Âdil, hapse atılmış, Şâver'in oğlu Tayy, onu ortadan kaldırmak istediğinde babası izin vermemişti. Fakat buna rağmen Tayy, el-Âdil'i bulunduğu hapisanede öldürttü. Dırgâm da geldiği zaman Şâver'in oğulları Tayy ve Sü-

Şâver'in 1164 yılı başında yardımını talep ettiği Nûreddîn'in Mısır'a ordu yollamasıyla olayların seyri değişti; Fâtımilerdeki vezirlik mücadelesi artık bir iç mesele olmaktan çıktı ve Mısır'ı yekdiğerine kaptırmamak isteyen Haçlı-Zengî mücadelesine dönüştü. Ancak bunun öncesinde 1161 ve 1163 yıllarında Haçlıların Mısır'a iki kez müdahalesi olmuş fakat aşağıda görüleceği üzere Nûreddîn, olaylara doğrudan müdahil olmayarak Haçlı topraklarına akın düzenlemekle yetinmişse de nihayetinde bu akınlar da Haçlıları Mısır'dan döndürmeye yönelik idi.

1-AMAURY'NİN MISIR SEFERLERİ (1161 ve 1163)

Mısır'ı hedef alan Haçlıların ilk saldırısı Kudüs Kralı III. Baudouin zamanında gerçekleşti. Kralın kardeşi Yafa ve Askalân Kontu Amaury'nin 1161 yılında Mısır'a düzenlediği bu seferi Fâtımiler, yıllık 160 bin dinar ödemeyi kabul ederek zorlukla savuşturabildiler⁵. Steven Runciman, 1160 yılına tarihlediği bu seferin gerçekleşmediğini, kralın Fâtımileri Mısır'a saldırmakla tehdit ettiğini ve onların bahsedilen haracı ödemeyi kabul ettiklerini ileri sürse⁶ de Süryani Mihail ve Devâdârî'nin verdikleri detaylar bu saldırının vukuunu ortaya koymaktadır. İlk olarak Süryani Mihail, Amaury'nin Mısır seferi öncesinde Haçlıların Dımaşk topraklarına saldırdığını, buradaki bedevilerin Nûreddîn Mahmûd'a isyan edip Haçlı ordusuna katıldığını ve Mısır seferinde Amaury'nin yanında bulunan bu bedevilerin yağmada bulduklarını kaydetmekte; Devâdârî ise Haçlıların Fâkus'a kadar ulaştıklarını, vezir Talâî' b. Ruzzîk'in asker toplayarak Haçlıları karşılamak için Bilbis'e geldiğini ancak Haçlıların geri çekildiklerini rivayet etmektedir⁷.

Bu tarihten iki yıl sonra yani 10 Şubat 1162 tarihinde⁸ III. Baudouin'in çocuksuz ölmesiyle Amaury'ye taht yolu açıldı. Bazı krallık ileri gelenlerinin itirazına rağmen din adamlarının ve halkın büyük bir kesiminin desteğini alan Amaury, yirmi yedi yaşında Kudüs kralı oldu⁹. Bu sırada Fâtımiler, III.

leyman'ı öldürürken, el-Kâmil'i esir aldı. Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fi Ahbârî'd-Devleteyn: en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, II, Neşr: İbrahim Şemseddin, Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 57-58.

⁵ Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Çev: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999, s. 398; Willermus'un eserinde açık bir kayıt bulunmamasıyla beraber bu olaya atıfta bulunan yazar, Fâtımilerin, III. Baudouin zamanında kararlaştırılan vergiyi ödemediklerini söylemektedir. Willermus, (William, Archbishop of Tyre), *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, Trans: E. A. Babcock-A. C. Krey, Columbia University Press, New York 1943, s. 302.

⁶ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, Çev: Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1992, s. 306.

⁷ Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakâinâmesi (1042-1195)*, Çev: Hrant D. Andreasyan, TTK'da Yayınlanmamış Nüsha 1944, s. 187; Devâdârî, *Kenzu'd-Durer*, VII, s. 15.

⁸ Willermus ve Süryani Mihail'in 1163 olarak verdiği tarihi araştırmacılar 1162 kabul etmektedirler. Krş. Willermus, *History of Deeds*, II, s. 295; Süryani Mihail, *Vakâinâme*, s. 192; Runciman, *age.*, s. 302; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Kitapları, İstanbul 2004, s. 124; Bırsel Küçükspahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 160; M. A. Stevenson, *The Crusaders in the East*, Cambridge University Press 1907, s. 184.

⁹ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 295-296; Amaury, tek varis olmasına rağmen, eşi Agnes ile kilisenin yasakladığı kan akrabalığı derecesinde yakınlığının bulunması itirazlara neden olmuştu. Bu durumda Amaury, eşinden ayrılmak mec-

Baudouin zamanında kararlaştırılan vergiyi ödemekten imtina ediyorlardı. Bunun üzerine Amaury, 1 Eylül 1163'te tekrar Mısır'a saldırdı. Haçlıları karşılayan Fâtımî veziri Dırgâm, güçlü Haçlı ordusu karşısında çölde vuku bulan çarpışmada çok fazla kayıp verince Bilbîs'e çekilmeyi tercih etti. Haçlı ilerleyişini durdurmakta aciz kalan Dırgâm, Mısır'ın doğal savunma imkânlarından yararlandı ve taşma zamanı olan Nil'in bentlerini açarak Haçlı karargâhını sular altında bıraktı. Böylece daha fazla ilerleyemeyen Haçlılar çekilmek zorunda kaldılar¹⁰. Amaury'nin 1163 yılındaki bu Mısır seferi, Fâtımîlerin zayıflığını ve istihkâmlarını güçlendirmeleri gerekliliğini göstermiş, ayrıca büyük bir korkuya neden olmuştu¹¹.

Mısır'a karşı özel bir hassasiyeti bulunan ve gelişmeleri yakından takip eden Nûreddîn Mahmûd için zengin ve stratejik Mısır topraklarının Haçlıların eline geçmesi kabul edilemezdi; zira Haçlılara karşı oluşturduğu güçlü cephe ve bunun getirileri böylece heba olabilirdi. Bu nedenle Nûreddîn, Trablus Haçlı Kontluğu arazisine girerek Hısnu'l-Ekrâd yakınlarındaki el-Bakîa (La Boquea) mevkiine yerleşti. Nûreddîn'i karşılamak için çok iyi hazırlanan Trablus Kontu III. Raymond, Antakya Prinkepsi III. Bohemond ve Bizans Valisi Konstantin Koloman güçlerini birleştirdiler. Öğle vakti dinlenmek için çadırlarına çekilen Müslümanlara ani bir saldırı düzenleyen Haçlılar, onları bozguna uğrattılar. Kaynaklar, bu çatışmada geride çok fazla esir, maktul ve ganimet bırakan Nûreddîn'in savaş alanından güçlülükle kaçtığı hususunda hemfikirdir¹².

Savaş sonrasında Hıms yakınlarındaki Kades Gölü civarına çekilen ve sağ kalan askerlerini bir araya toplayan Nûreddîn, Haleb ve Dımaşk'tan getirttiği para, elbise, çadır, silah ve atları askerlerine dağıtarak savaşın izlerini silmeye çalıştı. İslam kaynaklarının rivayetine göre savaş sonrasında Haçlılar, kendilerine en yakın yer olan ve savaş alanına yaklaşık yirmi üç km. mesafede bulunan Hıms'a gitmeye karar vermişlerdi. Ancak Nûreddîn'in Hıms'a yakın bir yerde olduğunu haber alan Haçlılar, barış

buriyetinde kaldı ve böylece taca sahip olabildi. Dönemin şahidi Willermus, eserinde Amaury'nin evliliğini ve eşiyile akıbalık derecesini incelemiş ve bir bakıma kralın savunmasını yapmıştır. Willermus, *History of Deeds*, II, s. 300-302; Bu konuya değinen Ernoul da Amaury'nin eşinden ayrılmadığı sürece taç giyemediğini ve krallık ileri gelenlerinin onun kral olmasına sıcak bakmadıklarını kaydetmiştir. Ernoul, *Ernoul Kroniği –Haçlı Seferleri Tarihi Selahaddin Eyyûbi ve Kudûs'ün Fethi-*, Çev: Ahmet Deniz Altınbaş, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 31; Ayrıca Bkz. Runciman, *age.*, s. 303; Demirkent, *age.*, s. 124.

¹⁰ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 302-303; Runciman, *age.*, s. 306; Willermus, kralın muzaffer olarak döndüğünü kaydetse de Stevenson, Amaury'nin bu seferinin *tam bir başarısızlık* olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Stevenson, *age.*, s. 186.

¹¹ Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Fâtîmiyyîn -fi Şimâli İfrîkiyye ve Mısır ve Bilâdi'l-Şâm-*, Dârü'n-Nefais, Beyrut 2007, s. 479.

¹² Willermus, *History of Deeds*, II, s. 306; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 240-241; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Tah: Halil el-Mansûr, Beyrut 1996, s. 342-343; İbn Vâsıl, *Muferric*, I, s. 135; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 41; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, XXI, s. 37; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 400; Süryanî Mihail, *Vakâyi'nâme*, s. 196; Nûreddîn'in Hısnu'l-Ekrâd yenilgisinin değerlendirilmesi için Bkz. Küçüksipahioğlu, *age.*, s. 161-162.

talebinde bulundularsa da Nüreddîn'in bu talebi geri çevirmesi üzerine Trablus ve civarını tahkim ederek dağıldılar¹³. Her ne kadar kaynaklar, Haçlıların Mısır'da bulunmasını fırsat bilen Nüreddîn'in Trablus Haçlı Kontluğu'na bir sefer düzenlediğini ve yenildiğini ifade etseler de Nüreddîn'in bu seferiyle Haçlıları Mısır'dan döndürmeyi amaçladığına şüphe yoktur. Nitekim Nüreddîn, Hısnu'l-Ekrâd yenilgisinin intikamını yine Haçlıların bir Mısır seferi sırasında Hârim'de almıştır.

2-BİRİNCİ MISIR SEFERİ (15 NİSAN 1164-26 EKİM 1164)

Dirgâm karşısında başarılı olamadığı için makamını kaybeden Şâver, yardım bulma ümidiyle Mısır'dan ayrılarak 2 Şubat 1164'te Nüreddîn Mahmûd'a ulaştı. Şâver, Nüreddîn'e vezirliği ele geçirmesi için Mısır'a bir ordu yollayacak olursa askerlerin iktaları hariç Mısır'ın gelirinin üçte birini vermeyi ve ordu komutanı ile askerlerinin Mısır'da kalarak Nüreddîn'in emirlerini uygulamasını teklif etti. Şâver'den daha fazlasını koparmak isteyen ve çıkılacak seferde yolları üzerindeki Haçlıların olası tehlikesinden çekinen Nüreddîn, bu talepleri değerlendirirken aceleci davranmadı. Nüreddîn'in zihnini meşgul eden bir başka husus da Şâver'in sözünde durmama ihtimaliydi ki bu şüphesinde haksız olmadığı daha sonra görülecektir. Ancak tüm bu endişelere rağmen Mısır'ın ele geçirilmesiyle Haçlılara karşı sağlanacak avantaj, Nüreddîn'in nihai kararında etkili oldu ve anlaşma sağlandı¹⁴.

Mısır'a gönderilecek ordunun kumandanlığına Nüreddîn'in güçlü emirlerinden Şirkûh¹⁵ getirildi ve hazırlıklarını tamamlayan ordu 15 Nisan

¹³ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 306; Krş. İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 241-242; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 343-344; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 135-136; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, XXI, s. 37.

¹⁴ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 243; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, I, s. 356; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 264-266; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 138; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 444; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XVI, s. 409; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 344-345; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 41; İbn Haldûn, *Târîh-i İbn Haldûn: Divânü'l-Mubtedâ ve'l-Haber fi Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Men Âsarahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber*, V, Tah: Halil Şihâde-Süheyl Zekkar, Dârü'l-Fikr, Beyrut 2000, s. 289-290; Şeşen, *age.*, s. 42; Ebû Şâme'nin rivayetine göre Dirgâm, Nüreddîn'e elçi yollayarak Şâver'i yardımsız bırakmasını istemiş fakat Nüreddîn buna olumlu cevap vermemiştir. Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 59; Malcolm Cameron Lyons-D. E. P. Jackson, *Selahaddin Kutsal Savaşın Politikaları*, Çev: Zehra Savan, Pınar Yay., İstanbul 2006, s. 15; Willermus'un kayıtlarına göre makamını kaybeden Şâver, bir müddet kendi kabilesi arasından yardım sağlamaya çalışmış ve olayların neticesini beklemiştir. Zira o, bu kadar sık vezir / iktidar değişimi yaşayan Fâtımîlerde saların kolayca durulmayacağını hesaplıyor ve Dirgâm'a karşı fırsat yolluyordu. Ancak bu fırsatı o an için yakalayamadı. Zira Şâver'e göre daha kibirli olan Dirgâm, Haçlıların 1163 yılındaki seferini akamete uğratmakla övünüyor ve çok güçlü bir duruş sergiliyordu. Bu durumda Şâver de Dimâşk'a giderek Nüreddîn'in yardımını sağlamaya çalıştı. Willermus, *History of Deeds*, II, s. 303; Abû'l-Farac, ilk Mısır seferini hatalı olarak 1163 yılına tarihlenmiştir. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 401.

¹⁵ Willermus, Şirkûh'u İslam kaynaklarına uygun bir şekilde tasvir etmektedir. Yazının kaydına göre Şirkûh, cömert ve çok sevilen bir insandı. Köken olarak asil olmamakla beraber kısa zamanda itibar ve mal-mülk sahibi olmuştu. Kısa boylu ve şişmandı. Yaşı da ilerlemişti. Bir gözündeki kataraktan mustarip idi. Bir asker olarak ise zorlukların yıldıramayacağı bir yapıya sahipti. Be nedenle Zengîlerin yanında hızla yükselmiş ve önemli makamlara gelmişti. Mısır'a sefer düzenlemesi gündeme gelince de bu göreve kendisi uygun bulunmuştu. Willermus, *History of Deeds*, II, s. 303-304; Eyyûbîlerin menşei ve Mısır seferlerine kadarki faaliyetleri için Bkz. Şeşen, *age.*, s. 36-42; Osman Gürbüz, "İktidara Uzanan Yolda Eyyûbî Ailesinin Serüveni", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XLVIII, Erzurum 2012, s. 387-395.

1164'te ilk Mısır seferine çıktı. Nüreddîn Haçlı topraklarına akınlar düzenlediği için yolda rahatsız edilmeyen Şirkûh, Kerek ve Şevbek'in doğusundan Eyle'ye, sonrasında Kahire ve Eyle arasında harab bir kale olan Sadr'a ve nihayet Süveyş'e ulaştı. Devamında, hacıların karaya indikleri ve Bereketü'l-Hüccâc olarak da adlandırılan deniz tarafındaki Bereke'ye ulaşan Şirkûh, daha sonra Bilbîs'te konakladı. Türk ordusunu Bilbîs'te karşılayan vezir Dırgâm'ın kardeşi Nâsireddîn, pek varlık gösteremeyip Kahire'ye çekilince Şirkûh ve ordusu, şehre iyice yaklaşma imkânı buldu. Bu gelişmeler neticesinde kaçmayı tercih eden Dırgâm, Seyyide Nefise Türbesi civarında yakalanarak öldürüldü¹⁶.

İslam kaynaklarına bu şekilde yansıyan olayların Haçlılarla ilgili kısmını Willermus tamamlamaktadır. Yazarın kayıtlarına göre Şirkûh'un hareketi üzerine Dırgâm, Haçlılara başvurarak III. Baudouin zamanında kararlaştırılan haracı hatta daha fazlasını ödemeyi önermiş ve Mısır'a geldiğinde sıkıntı yaşamaması için orduya zahire hazırlamayı ve itaat etmeyi taahhüt etmişti¹⁷. Bu anlaşmanın hayata geçirilemediği görülmektedir zira Şirkûh'un Mısır'a ulaşarak Dırgâm karşısında başarı sağlaması esnasında Haçlıların herhangi bir dahlinden söz edilmemektedir. Haçlıların daha sonra harekete geçmeyeşleri de Dırgâm'ın öldürüldüğünü haber almalarıyla alakalı olmalıdır. Neticede bu anlaşmanın bir anlamı kalmasa da bundan sonraki gelişmelerde Şâver için bir örnek teşkil ettiğine şüphe yoktur. Zira 25 Mayıs'ta vezirlik makamına iade edilir edilmez sözünden dönen Şâver, Kahire dışında ikamet etmekte olan Şirkûh'tan Suriye'ye dönmesini talep etti. Bu talebi reddeden Şirkûh, durumu Nüreddîn'e bildirdi. Bunun üzerine Şâver'den anlaşmaya uymasını talep eden Nüreddîn, olumsuz cevap alınca naiblerini yollayarak Bilbîs şehrini ele geçirdi; Şâver ise bu hamleye Haçlıları yardıma çağırarak cevap verdi¹⁸.

¹⁶ İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 138-139; Makrîzî, *İttî'âz*, III, s. 266-271; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 243-244; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 444; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûm*, V, s. 330; Devâdârî, *Kenzu'd-Durer*, VII, s. 26; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 41; İbn Haldûn, *Târîh*, V, s. 290; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 345; İbnü'l-Esir, Dırgâm öldürülünce cesedinin orada üç gün kaldığını ve sonra defnedildiğini kaydederken bazı kaynaklar, açıkta bırakılan cesedi köpeklerin yediğini ve kalan kısmının defnedildiğini rivayet etmektedirler. Krş. İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 244; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 442; Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 219; Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVI, Tah. Ahmed el-Arnâvud-Türki Mustafa, Beyrut 2000, s. 211; Şeşen, agm., s. 277; Canard, agm., s. 318; Mısır'a ulaşan Şirkûh, kendilerini karşılayan kalabalık Fâtîmî ordusunu görünce bir an tereddüt etmiş ve bunun üzerine Şâver; bu kalabalıktan korkmamasını, çoğunun çiftçi veya dokumacı gibi askerlik dışı meslek erbabı ve davul çalınca toplanan, sopa gösterince kaçan insanlar olduklarını ifade ederek Şirkûh'u rahatlatmıştır. Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 60; Makrîzî, *İttî'âz*, III, s. 267; Şeşen, agm., s. 44; Dırgâm'ın kardeşi Nâsireddîn'den bahsetmeyen Willermus, Kahire önünde yaşanan çatışmada Dırgâm'ın, kendi adamlarından birinin attığı okla öldüğünü kaydetmektedir. Willermus, *History of Deeds*, II, s. 304-305.

¹⁷ Makrîzî'ye göre Dırgâm'ın Haçlılara ödeyeceği miktar 33 bin dinar idi. Krş. Willermus, *History of Deeds*, II, s. 304; Makrîzî, *İttî'âz*, III, s. 266.

¹⁸ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 244; Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 220; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 139; İbn Haldûn, *Târîh*, V, s. 327; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 41; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 345; Şâver'in, Kahire'ye girince Dırgâm'ın adamlarını ve akrabalarını katlettiğini nakleden Willermus'un anlatımında bir kopukluk vardır. Eserde, verilen sözlerin yerine getirilmemesi üzerine ilişkilerin gerilmesi ve Şirkûh'un Bilbîs'e kapanması anlatılmamakta; Şâver vezirliği ele geçirdiği sırada

Mısır'ın zenginliğinin ve sahip olduğu stratejik önemin farkında olan ve birkaç yıldan beri ülkeyi hedef alan Haçlıların böyle bir çağrıya cevap vermemeleri mümkün değildi. Zira Şâver'in bol para teklif etmesi ve Mısır'ın Nûreddîn'in eline geçebileceği yönündeki uyarıları, bu çağrıyı cazip hale getirmekteydi. Haçlılar yola çıkmak üzereyken onları bu girişimden vazgeçirmek isteyen Nûreddîn, Haçlı topraklarına akınlar düzenlemeye başladı. Ancak Şirkûh'un Mısır'da bulunmasını Nûreddîn'in akınlarından daha tehlikeli bulan Haçlılar, seferlerinden vazgeçemediler. Nihayet Şâver'den alacakları bol para ile durumlarını düzeltmeyi ve Nûreddîn'in karşısına daha güçlü bir orduyla çıkmayı düşünen Haçlılar, Kudüs'ü ziyarete gelen hacıların bir kısmını orduya dâhil ederek bir kısmını da krallık topraklarını koruyacak muhafızların yanına bırakarak sefere çıktılar¹⁹.

Şâver ile Haçlıların anlaşmasına dair Willermus, Şâver'in elçilerinin Dırgâm zamanındaki anlaşmayı yenilemeye veya daha fazlasını kararlaştırmaya yetkili oldukları dışında bir bilgi vermemiştir. Fâtımî-Haçlı anlaşmasını kaydeden Ebû Şâme ve Makrizî ise konuya açıklık getirerek Şâver'in Haçlılara kat edebilecekleri yolda her merhale için bin dinar ödeyeceğini, yani bu hesaba göre Askalân'dan yola çıkan Haçlıların 27 bin dinar alacaklarını rivayet etmektedirler²⁰.

Bilbîs şehrinin etrafında hendek bulunmadığını ve surlarının çok yüksek olmadığını kaydeden İbnü'l-Esîr, bu dezavantaja rağmen şehri tahkim eden Şirkûh'un Fâtımî-Haçlı müttefik ordusunun muhasarasına üç ay boyunca başarılı bir şekilde karşı koyduğunu kaydetmektedir. Tüm çaba ve masraflara rağmen kuşatmanın akamete uğraması, Haçlıların aldıkları riskle alakalıdır. Zira yazar rivayetinin devamında Nûreddîn Mahmûd'un Hârim'de büyük bir zafer kazanarak Haçlı topraklarında ilerlemesi üzerine Haçlıların kuşatmayı kaldırdıklarını ve Nûreddîn'in faaliyetlerinden Şirkûh'un haberinin olmadığını belirtmektedir²¹.

Şirkûh, birdenbire Bilbîs'e saldırmakta ve şehir üzerinde hak iddia etmektedir. Yani Willermus'a göre Bilbîs'i alan Şirkûh, söz ve davranışlarıyla -Bilbîs'i aldığı gibi- Mısır'ın diğer bölgelerini de halife ve vezire rağmen ele geçirebileceğini ima ediyordu. Willermus, *History of Deeds*, II, s. 305; Süryani kaynakları, Şâver ile Şirkûh'un arasının bozulmasını Şirkûh'un Mısır'a hâkim olma düşüncesinin Şâver tarafından anlaşılmasına bağlamaktadırlar. Kaynaklara göre Şirkûh, Fâtımî Halifeliğini ortadan kaldırma düşüncesini daha ilk seferde belli etmiş, Şâver ise Haçlılardan yardım isteyerek Nûreddîn'e vaad ettiklerini vermemiştir. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 401-402; Süryani Mihail, *Vakâynâme*, s. 197; Krş. Şeşen, *age.*, s. 44.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 244-245; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 139-140.

²⁰ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 305; Krş. Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 61; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 276-277; Steven Runciman ve Işın Demirkent, Hospitalier şövalyelerine hediyeler ve atların yem paralarının da vaad edildiğini eklemektedirler. Runciman, *age.*, s. 307-308; Demirkent, *age.*, s. 126; Nuveyrî'nin Bilbîs kuşatmasının kaldırılmasına dair verdiği bilgiye göre Şirkûh, Mısır'dan ayrılınca Şâver Haçlılara derhal 4 bin dinar ödedi ve onlarla beş yıllık bir barış yaptı. Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 220; Nuveyrî'nin bahsettiği miktar, kararlaştırılan paranın ilk ödemesi olmalıdır.

²¹ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 245.

Yukarıda anlatıldığı üzere Nûreddîn Mahmûd, 1163 yılında Hısnü'l-Ekrâd yakınlarında Haçlıların baskınına uğramış ve bozgun halinde geri çekilmişti. Fakat kısa sürede ordusunu tekrar teçhiz eden Nûreddîn, Haçlılar Mısır'da iken Antakya Haçlı Prinkepliği'ne ait olan Hârim Kalesi'ni muhasara etti. Kaynaklar, Nûreddîn'in niyetinin bir yıl önce yaşadığı yenilginin intikamını almak ve Bilbîs'te Şirkûh'u kuşatan Haçlılara kuşatmayı kaldırtmak olduğu hususunda hemfikirdir. İslam ve Hıristiyan kaynaklarında bazı nüanslarla verilen bilgilere göre Nûreddîn, Musul ve el-Cezîre hâkimi olan kardeşi Kutbeddîn Mevdûd'u, Hısn Keyfâ hâkimi Fahreddîn Karaarslan'ı, Mardin hâkimi Necmeddîn Alp'yı ve diğer bölge askerlerini dâhil ettiği ordusunun komutasını Zeyneddîn Ali'ye vermişti. İlk andaki şaşkınlıklarını atlatan Haçlılar ise mevcut kuvvetlerini bir araya getirdiler ve derhal yardıma koştular. Antakya Prinkepsi III. Bohemond, Trablus Kontu III. Raymond, ismen Urfa Kontu III. Joscelin, Bizans'ın Kilikya valisi ve imparatorun akrabası Konstantin Koloman ile Ermeni Thoros, Haçlı ordusunda yerlerini aldılar²².

Tarafların savaş gücüne dair İslam kaynaklarında *bulunabilen tüm kuvvetler ya da kalabalık ordular* gibi muğlak ifadeler yer alırken; Nûreddîn'in büyük bir ordu kurup binlerce süvariye bir araya getirdiğini rivayet eden Willermus da kesin bir sayı vermemiştir. Konuya dair bilgiler sadece Süryani kaynaklarında bulunmaktadır. Bunlardan Anonim Süryani yazar, Nûreddîn'in ordusunda 70 bin süvari ve 40 bin piyade; Haçlı ordusunda ise 600 şövalye ve 5 bin piyade bulunduğunu kaydetmiş; sadece birleşik Haçlı ordusunun gücü hakkında bilgi veren Abû'l-Farac ve Süryani Mihail ise Haçlıların 13 bin atlı ve piyade ile Nûreddîn'in karşısına çıktıklarını yazmışlardır²³.

Taktik zekâsı sayesinde zaferi elde eden Nûreddîn, stratejisini *sahte ricat* ve bunun sonucunda *düşmanı iki ateş arasında bırakıp imha etme* üzerine kurmuştu. İbnü'l-Esîr'in detaylı anlatımına göre Hârim Kalesi'ni mancınıklarla taşa tutan Nûreddîn, planın ilk safhasını hayata geçirdi ve kendisini takip edip Haçlı topraklarından uzaklaşmaları için Haçlı ordusunun önü sıra Artah'a çekildi. Takibe başlayan ve Gammer mevkiinde Nûreddîn'e ulaşan Haçlılar, onunla baş edemeyeceklerini anlayıp Hârim'e çekilirken bu kez Nûreddîn, Haçlı ordusunun peşine düştü²⁴. Haçlı liderlerinden sadece Er-

²² İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 346; Willermus, *History of Deeds*, II, s. 307; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 246-247; İbn Vâsıl, *Muferric*, I, s. 143-144; Anonim Süryani Vakayinamesi (I. ve II. Haçlı Seferleri Vakayinamesi), Notlar H. A. S. Triton, Türkçe Çev. Vedii İlmen, Yaba Yay., İstanbul 2005, s. 74-75; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 400; Süryani Mihail, *Vakâyinâme*, s. 196; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, XXI, s. 45.

²³ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 307; Anonim Süryani Vakayinamesi, s. 75; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 400; Süryani Mihail, *Vakâyinâme*, s. 196.

²⁴ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 247.

meni Thoros'un fikirleri isabetliydi. Her ne kadar Nûreddîn'in stratejisini anlayamamış ve Nûreddîn'e kuşatmayı kaldırtmanın önemli bir başarı olduğunu dile getirmişse de Thoros, yanlış bir taktik uyguladıkları ve Nûreddîn'i takip etmemeleri gerektiği yönündeki uyarılarında son derece haklıydı. Ancak onun Hârim'i tahkim ederek Kudüs kralı Mısır'dan dönünceye kadar Antakya'da beklemeleri tavsiyesi, Trablus kontunun girişimleri neticesinde kabul edilmedi ve Haçlılar Nûreddîn'in karşısına çıktılar²⁵.

Artah yakınlarındaki savaşta (12 Ağustos 1164)²⁶ ilk olarak Haleb ve Hisn-ı Keyfâ askerlerinin bulunduğu sağ kanadı hedef alan Haçlılar karşısında Müslümanlar çekilmeye başladılar. Bu *sahte ricatı* anlayamayan Haçlıların takibi Nûreddîn'e planlarını hayata geçirme fırsatı verdi zira Haçlı yaya ve süvarilerinin bağlantısı bu sayede koparılmış oldu. Bu uygun ortamda Musul askerleriyle -şövalye korumasından mahrum kalan- Haçlı piyadelerine saldıran Zeyneddîn Ali, zorlanmadan bunların bir kısmını kılıçtan geçirdi, bir kısmını da esir aldı. Ricat eden Müslümanları kovaladıklarını sanan Haçlılar bir müddet sonra takipten vazgeçerek döndüler, ancak piyadelerinin bir kısmını maktul, bir kısmını da esir olarak buldular. Asıl büyük şaşkınlık ise sağ kanadın dönüşü ile yaşandı ve her yönden saldıran Müslümanlar, Haçlı ordusunu imha ettiler. Savaşın neticesiyle ilgili İbnü'l-Esir, Haçlılar tam anlamıyla bozguna uğratıldıktan sonra *Müslümanlar öldürmeyi bırakıp esir almaya başladılar* diye yazmaktadır. Haçlıların kaybı çok büyüktü; komuta heyetinden Ermeni Thoros -savaşın kaybedildiğini anlayarak- kaçmayı başarırken Trablus Kontu III. Raymond, Antakya Prinkepsi III. Bohemond, III. Joscelin ve Bizans Valisi Konstantin Koloman esir alınmıştı. Haçlı ordusunu imha eden Nûreddîn, Hârim kuşatmasına kaldığı yerden devam etti ve birkaç gün içinde kaleyi kılıç zoruyla ele geçirdi²⁷.

²⁵ Anonim Süryani Vakayinamesi, s. 75.

²⁶ Ebü Şâme, savaşın tarihini 21 Ramazan 559 / 12 Ağustos 1164 olarak vermiştir. Ebü Şâme, *Ravzateyn*, I, s. 364; Buna karşılık kaynakların geneli savaşın tarihini sadece ay ve yıl şeklinde kaydetmiş; 10 Ağustos 1163 tarihini veren Willermus ise yıl hususunda yanılmıştır. Modern araştırmacıların bir kısmı 10 Ağustos, bir kısmı ise 12 Ağustos 1164 tarihini benimsemektedirler. Değerlendirmeler için Bkz. Küçüksipahioğlu, *age.*, s. 165.

²⁷ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 247; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 346-347; İbn Vâsıl, *Muferric*, I, s. 145; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 41; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XVI, s. 410; Devâdârî, *Kenzu'd-Durer*, VII, s. 32-33; İmâdeddîn Kâtib el-İsfehânî, *Sena'l-Berku's-Şâmî*, İhtisâr: Bundârî, Tah: Fethiye Nebravî, Mektebetu'l-Hancı, Mısır 1979, s. 19; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'ât*, XXI, s. 46; Nûreddîn'in, Haçlı ordusunu bir halka şeklinde sardığını kaydeden Anonim Süryani yazar sadece III. Bohemond ve Konstantin Koloman'ın; Abû'l-Farac sadece III. Bohemond, III. Raymond ve Konstantin Koloman'ın; Süryani Mihail ise sadece III. Bohemond ve III. Raymond'un esir alındıklarından bahsetmiştir. Anonim Süryani Vakayinamesi, s. 75; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 401; Süryani Mihail, *Vakayinâme*, s. 196; Konstantin Koloman'ın savaşta atılanlığını ve bunun esaretle sonuçlandığını kaydeden İoannes Kinnamos, esir alınan Antakya prinkepsini, Renaud de Chatillon olarak göstermekle hata etmiştir. Zira Renaud, bu savaşın dört yıl önce 23 Kasım 1160'ta esir edilmişti. İoannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Haz: Işın Demirkent, TTK, Ankara 2001, s. 157-158; Krş. Ebru Altan, "Renaud de Châtillon: Antakya Prinkepsi (1153-1160), Mâverâ-i Ürdün Senyörü (1177-1187)", *Tarih Dergisi*, 55 / 2012 / 1, İstanbul 2013, s. 10-11; Normal şartlarda Haçlı yazarları savaş meydanından kaçmayı Hıristiyanlığa ihanet olarak değerlendirir ve kalıp yiğitçe savaşmayanları ağır bir dille eleştirirler. Ancak Willermus, Ermeni Thoros'un kendi şahsi emniyetini düşünüp kargaşadan yararlanarak kaçmasına hiç kızmamıştır. Aksine Thoros için *o, en başından beri Türklerin takip edilmesine karşıydı ve Hıristiyanları (diğer liderleri) bu girişimden vazgeçirmeye çalışmıştı, ancak diğer*

Nüreddîn'in Hârim'i fethettikten sonra Banyas'a ilerlediğini haber alan Mısır'daki Haçlılar, Şirkûh'a ele geçirdiği yerleri teslim ederek Suriye'ye dönmesini, başka bir ifadeyle Mısır'ı sahiplerine bırakarak dönmeyi teklif ettiler. Şirkûh'un bu teklifi kabul etme sebebini erzakının azalmasına bağlayan İslam kaynakları, Nüreddîn'in kazandığı zaferlerden Şirkûh'un haberi olmadığını özellikle kaydetmişlerdir. Anlaşmaya varan Şirkûh, nihayet 26 Ekim 1164 tarihinde Bilbîs'ten ayrıldı ve Haçlıların kurdukları pusuyu da yolunu değiştirerek boşa çıkardıktan sonra 13 Kasım 1164'te Suriye'ye ulaştı²⁸. İslam yazarları gibi Willermus da Şirkûh'un barışa razı olmasını yorumlamasına ve erzakının azalmasına bağlamaktadır. Bu sıkıntılara dayanamayan Şirkûh'un Bilbîs'i teslim ettiğini ifade eden yazar, Hârim felaketinin olayların seyrine olan etkisine değinmemektedir. Ancak rivayetinin devamında Amaury'nin Mısır'da iken bazı haberler aldığını ve ülkesine dönünce Hârim'de yaşanan felaketin detaylarını öğrendiğini kaydetmekle İslam kaynaklarını teyit etmektedir²⁹.

İlk Mısır seferinin kazananı olan Şâver, vezirlik makamına kavuştu. Bu seferin kazananlarından olan Zengîler ise Mısır'ın savunmasız olduğunu gördüler ve kendilerine Sünnî çevrelerden taraftar edindiler³⁰. Haçlılar, her ne kadar Hârim ve Banyas kalelerini kaybetmiş ve birçok liderini esir vermiş olsalar da Mısır'ın Nüreddîn'in eline geçmesine engel olmaları bakımından seferden kârlı çıktılar. Ayrıca ekonomik olarak da güçlerini artırdıkları malumdur, zira Makrizî'nin abartılı görülen rivayetine göre Şâver, sade-

lerinin aptalca tavsiyeleri galip geldi cümlelerini sarf ederken teslim olan / esir alınan liderleri özetle şu ağır ifadelerle eleştirmiştir: Antakya Prinkepsi III. Bohemond ve Trablus Kontu III. Raymond, ayıplanma ve utanç pahasına da olsa hayatlarını kurtarmak için teslim oldular, keza Konstantin Koloman, Hugh de Lusignan ve III. Joscelin de aynı yolu izlediler. En adi köleler gibi zincire vurularak Haleb'de hapsedilen Haçlı liderleri kâfirlerin eğlencesi oldular. Willermus, *History of Deeds*, II, s. 308; Hârim Savaşı'nın değerlendirmesi için ayrıca Bkz. Küçükspahioğlu, *age.*, s. 163-167; Ralph Johannes Lilie, *Byzantium and the Crusader States 1096-1204*, Oxford University Press, New York 1993, s. 190; Runciman, *age.*, s. 308; Ebru Altan, "Nur al-Din Mahmud b. Zangi (1146-1174): One of the Prominent Leaders of the Struggle Against the Crusaders", *Tarih Dergisi*, 59 – 2014 / 1, İstanbul 2014, s. 66-67.

²⁸ Makrizî, *İlti'âz*, III, s. 277-278; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 245; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 140-141; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 348; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, s. 410; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 41; Şeşen, *age.*, s. 44; Şirkûh'a Kerek ve Şevbek hâkimi Amat (Renaud)'ın pusu kurduğu ve Şirkûh'un bu durumu fark etmesiyle kurtulduğu rivayet edilmekeyse de Renaud bu sırada esarete idi. Ebu Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 63; Makrizî, *İlti'âz*, III, s. 279.

²⁹ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 305, 310; Abû'l-Farac da Hârim bozgunu haberinin ulaşması üzerine Amaury'nin Şirkûh'a anlaşma teklif ettiğini ve geri döndüğünü teyit eder. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 402; Süryani Mihail, bu rivayete Amaury'nin, Haçlı askerlerine kendisi Mısır'dan dönünceye kadar Nüreddîn'in karşısına çıkmamalarını tembih ettiğini de ekler. Süryani Mihail, *Vakâynâme*, s. 199; Modern yazarlar da Nüreddîn'in Suriye'deki başarılarının Mısır'daki Haçlıları döndürmeye yönelik olduğunu vurgulamaktadırlar. Hatta Stanley Lane-Poole, Haçlıların yokluğunda Nüreddîn'in, zaferlerini Hârim'de birçok Haçlı liderini esir alarak ve Banyas'ı fethederek taçlandığını kaydetmiştir. Stanley Lane-Poole, *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem*, G.P. Putnam's Sons, London 1906, s.84; Ebru Altan, "Nur al-Din Mahmud b. Zangi", s. 67; Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengîler (Musul Kolu 1146-1233)*, TTK, Ankara 2013, s. 111-116; Fikret İşıltan Haçlıların Bilbîs kuşatmasını kaldırmalarının Hârim zaferiyle alakalı olmadığını düşünürken; bazı yazarlar, Nüreddîn'in bir torba dolusu Frank kafasını Şirkûh'a gönderdiğini ve Haçlıların görmesi için surlara asma-sını emrettiğini kaydetmektedirler. Kış. İşıltan, *agm.*, s. 359; John Man, *Geçmişin ve Geleceğin Hükümdarı Selahaddin Eyyubi*, Çev: Ekin Duru, Say Yay., İstanbul 2017, s. 63; Demirkent, *age.*, s. 126; Amin Maalouf, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, Çev: Ali Bertay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 154-155.

³⁰ Şeşen, *age.*, s. 44.

ce Bilbîs kuşatması süresince Haçlılara her gün 1000 dinar ödeme yapmıştı³¹.

3-İKİNCİ MISIR SEFERİ (9 OCAK-5 EYLÜL 1167)

Kaynaklar, Mısır'a düzenlenen ikinci seferin sebepleri konusunda farklı rivayetler barındırmaktadır. İslam kaynaklarının kayıtlarında ilk sefere kumanda eden Şirkûh öne çıkmaktadır. Buna göre Şirkûh, Mısır'ı ele geçirmek konusunda hırslı davranmış, Nüreddîn Mahmûd ise yeni bir sefere taraftar olmadığı için başta izin vermemiş fakat Şirkûh'un azim ve gayreti karşısında yeni bir sefer için hazırlıkların yapılmasını emretmişti. Ancak Şirkûh'un yanına başka emirlerini de katan Nüreddîn, ordu tamamen toplanıncaya kadar hareketlerine izin vermedi³². Haçlı yazarı Willermus'un rivayetlerinde ise Nüreddîn aktif bir rol oynamamaktadır. Yazara göre efendisi Nüreddîn'i aşarak doğrudan Abbâsî halifesine başvuran Şirkûh, Mısır'ın zenginliklerini anlattıktan sonra Fâtımîlerin kendilerini lükse kaptırdıklarını ve savaş konusunda yetersiz olduklarını dile getirmiş; Şîî-Sünnî çatışmasına vurgu yaparak sefere bir cihad mahiyeti kazandırmış ve nihayet yeni bir Mısır seferi için halifenin onayını almıştı³³.

Şirkûh'un Abbâsî halifesi ile görüştüğüne dair İslam kaynaklarında bir kayıt bulunmadığı gibi Willermus'un bazı protokol kurallarını bilmediği de ortaya çıkmaktadır. Yazarın, Şîî-Sünnî çatışmasına detaylarıyla vakıf oluşu nedeniyle verdiği bilgiler ilk bakışta tutarlı gibi görünse de bu anlatılanlar o dönemdeki tâbî-metbû ilişkilerine uymamaktadır. Zira Şirkûh böyle bir hareket sergileseydi ilk olarak buna halife tepki gösterirdi; yani Abbâsî halifesinin muhatabı Şirkûh değil, Nüreddîn idi. Nitekim daha sonraları Fâtımîlere son verilirken de muhatap, vezirlik makamında bulunan Selâhaddîn olmamış, haberleşmeler Nüreddîn aracılığıyla sağlanmıştı. Ayrıca böyle bir olay, Zengî hanedanına son derece bağlı olan İbnü'l-Esîr'in gözünden kaçmazdı. Willermus'un bu rivayetine karşın Muhammed Süheyl Takkûş, Mısır'a ikinci defa sefer düzenlenmesinin nedenlerini *Mısır'ın zenginliğini ele geçirip cihad için harcama, Haçlıların Mısır'ı ele geçirmesinden korkulması, İslam ülkelerini Nil'den Fırat'a kadar birleştirme, Mezheb birliğini sağlama, Şâver'in ihanetinin ödetilmek istenmesi* şeklinde ifade etmiştir³⁴.

³¹ Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 278; Ancak Haçlıların kârı ne olursa olsun Hârim ve Banyas çok önemli kayıplardı. Bahattin Kök, "Nüreddîn Mahmûd'un Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Fâtımîlerin Yıkılışı-I", *AÜFD*, IX / 1990, s. 173.

³² İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 263; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 148.

³³ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 313-314; Runciman, *age.*, s. 310.

³⁴ Takkûş, *age.*, s. 485-486; Nüreddîn'in Mısır politikasını değerlendiren Abdul Rahman Azzâm ise bu konuda özette şunları söylemektedir: İlk olarak Mısır, Nüreddîn'in Haçlıları Suriye-Filistin bölgesinden çıkarabilmesi için stratejik bir öneme sahipti. İkincisi Mısır'ın alınmasıyla mezheb birliği tesis olunacaktı. Son olarak da Mısır'ın Haçlıların eline geçmesi halinde Mekke ve Medine de tehlikeye açık hale gelecekti. Abdul Rahman Azzâm, *Saladin*, Pearson Education Limited, London 2009, s. 52-53.

9 Ocak 1167'de yola çıkan Şirkûh, Atfih civarında Nil'i geçti ve Mısır'ın batısına ilerleyerek Cîze'de elli gün kadar konakladı. Telaşa kapılan Şâver ise Haçlılara başvurmuş ve Nüreddîn'in Mısır'ı ele geçirmesi halinde kimseye hayat hakkı tanımayacağı konusunda onları ikna etmişti³⁵. Amaury, Şirkûh'un çok iyi hazırlanarak Mısır'a yürüdüğünü haber aldığıında Nablus'ta idi. Bu durumda nasıl hareket edileceğini görüşmek üzere toplanan konsilde *krallıktaki herkesin menkul mallarının onda birini krallığın kurtuluşu için vermesi* kararı alındı ve Haçlılar derhal hazırlıklara başladılar. Şirkûh'un seferini engellemek için Amaury'nin gönderdiği birlikler, çölde Kades-Barnea mevkiine kadar ilerlemelerine rağmen Şirkûh'u bulamadılar. Askalân'da toplanan ve 30 Ocak'ta Sina Çölü'nü aşmak için yürüyüşe geçen ana Haçlı ordusu ise önce el-Arîş ve sonrasında da Bilbîs'e ulaştı³⁶. Burada yapılan toplantı esnasında Şirkûh'un Haçlılardan yaklaşık on altı km. ötede olduğu haber alınmışsa da gönderilen keşif birlikleri kendisine ulaşmadan Şirkûh, nehri geçmeyi başardı. Haçlı keşif birliğinin verdiği bilgilere göre müthiş bir kum fırtınasına yakalanan Şirkûh ve askerleri, çölde birkaç gün dolaştıktan sonra rotalarını güçlüklerle tayin ederek Mısır'a ulaşmışlardı³⁷.

Haçlıların yardımı olmaksızın Şirkûh'a direnemeyeceğini bilen Şâver, Haçlıların kendisini yalnız bırakma ihtimalinden de korkuyordu. Fakat Haçlıları Mısır'da tutmanın yolunun daha fazla para ödemekten geçtiğini de artık öğrenmişti. Şâver'in Haçlılarla vardığı anlaşmaya göre yıllık haraç artırılabilecek, anlaşma Fâtımî halifesinin hazinesi ile garanti edilecek, Haçlılara 200 bini peşin olmak şartıyla 400 bin dinar ödenecek; buna karşılık Amaury, Şirkûh Mısır'dan ayrılincaya veya zorla çıkarılincaya kadar Mısır'da kalacaktı. Fakat Şâver konusunda temkinli davranan Haçlılar, onun sözünü tek başına muteber kabul etmeyerek anlaşmayı Fâtımî halifesinin de onaylanmasını şart koştu³⁸.

Anlaşmayı onaylatmak üzere Fâtımî sarayına gönderilen Hugh of Caesarea ve Templierlerden Geoffrey Fulcher, dar ve ışıksız koridorları aşttıktan sonra havuzlu bahçelerden geçerek devletin tüm zenginliğini gözler önüne seren mermer kaplı sarayın iç kısımlarına ulaştılar. Dikkatleri celb eden bu şatafat ve yoğun korumalar eşliğinde nihayet sarayın dâhili kısmına alınan

³⁵ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 263; Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 221; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 282-283; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 149; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 43; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 7; İbn Şeddâd, *en-Nevâdir*, s. 76-77; Şeşen, *age.*, s. 45-46; Willermus'un kaydına göre Bilbîs'e gelen Haçlıları gören Şâver telaşa kapılmış ve onların Mısır'a saldıracaklarını zannetmişti. Durumu anlamaya çalışan Şâver, başta Haçlıların kendilerine yardıma geldiklerine inanmak istememiş ancak çöle keşif birliği yollayıp Şirkûh'un Attâsi'ye kadar ulaştığını teyit edince Haçlılara inanmış ve anlaşma yoluna gitmişti. Willermus, *History of Deeds*, II, s. 315.

³⁶ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 314-315.

³⁷ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 317-318; Runciman, *age.*, s. 311; Demirkent, *age.*, s. 126-127.

³⁸ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 318-319; Ramazan Şeşen, Haçlıların yardımlarına karşılık Kahire'de bir çarşı edineceklerini ve yüklü bir harp tazminatı alacaklarını kaydetmektedir. Şeşen, *age.*, s. 46.

Haçlı elçileri, inci ve altın işlemeli bir perdenin ardındaki altın tahtında yüzü kapalı olarak oturan genç halife ile karşılaştılar. Halife, Mısır'ı tehdit eden Şirkûh'a karşı Haçlılarla ortak hareket etme zorunluluğunu dile getiren Şâver'in tavsiyesi üzerine anlaşmayı kabul etti. Sıra, anlaşmanın onaylanmasına geldiğinde Hugh of Caesarea, anlaşmayı el sıkışarak teyit etmek isteyince bu cüreti fazla bulan saray erkânı müthiş bir şaşkınlık yaşadı. Halife, isteksizce eldivenli elini uzatmaya razı olmuştu ki bu da Haçlı temsilcisi için yeterli olmadı ve Hugh bu kez çıplak elle yapılan el sıkışmanın samimiyet ifadesi olduğunda ısrar etti. Nihayet halife, istemeyerek de olsa buna da razı oldu. el-Âdid'in, Hugh'un söylediği anlaşma şartlarını hece hece tekrar etmesinin ardından anlaşma hukuki bir boyut kazandı ve Haçlı elçileri zengin hediyelerle Fâtımî sarayını terk ettiler³⁹. Şirkûh ise Haçlıların dinlenmeye çekildikleri gece boyunca ilerlemiş ve ordugâhını nehrin diğer kıyısına, Haçlı karargâhının karşısına kurmuştu. Bunun üzerine Amaury, hurma ağaçları getirilmesini ve köprü inşasına başlanmasını emretti. İkişer ikişer birleştirilip demirlerle sabitlenen tekneler, kirişlerle desteklendi ve üzerleri toprakla kaplandı. Ancak tahta kulelerle tahkim edilerek savaş aletleriyle donatılan köprü, karşı kıyıda Türkler bulunduğu için nehrin ortasına kadar ulaştırılabildi⁴⁰.

İslam kaynaklarının rivayetine göre iki ordu karşı karşıya beklerken Şirkûh, Şâver'e haber göndererek Haçlılara karşı ortak hareket etmeyi önerdi ve bunu kabul ettiği takdirde Mısır'ı ebediyen terk edeceğini hatta Mısır'a kimsenin saldırmamasına izin vermeyeceğini vaat etti. Fakat cihaddan ziyade kendi menfaatlerini düşünen Şâver, bu teklifi kabul etmedi⁴¹. Bunun üzerine Şirkûh, Haçlı saldırılarını önlemek için kuzeydeki Yukarı Delta'da bulunan Ravza Adası'nı⁴² ele geçirmeleri için birliklerini yola çıkardı. Türkler, adayı henüz ele geçirmişlerdi ki Amaury'nin yolladığı Milon de Plancy ve Şâver'in oğlu el-Kâmil kumandasındaki Haçlı birliğinin baskınuna uğradılar. Bir kısmı Haçlılar tarafından katledilen ve bir kısmı da nehirde boğulan Türkler, 500 kayıp verdi. Haçlılar, bu başarının ardından gemilerini ve kara ordusunu harekete geçirerek adaya kolayca hâkim olurken, aralarında

³⁹ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 319-321; Runciman, *age.*, s. 311-312; Willermus'un tasvirine göre halife genç, cömert, sakalları yeni çıkmış, esmer tenli, uzun ve güzel gövdeli biriydi. Çok sayıda da eşi vardı. Willermus, *History of Deeds*, II, s. 321.

⁴⁰ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 325-326.

⁴¹ Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 64; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 283; Demirkent, *age.*, s. 127; Amin Maalouf, Şâver'in, bu teklifi getiren ulaşı idam ettirdiğini ve bir bağlılık işareti olarak Şirkûh'un mektuplarını Amaury'ye gönderdiğini kaydetmektedir. Maalouf, *age.*, s. 156.

⁴² Willermus'un verdiği bilgiye göre adaya, sakinleri *mahalla* diyorlardı. Verimli ve zengin olan adayı, Nil'in suları karadan ayırıyordu ve kollar, denize kadar bir daha birleşmiyordu. Bu kollar denize dört ağızda karışmaktaydı. Suriye tarafındaki birinci kol iki antik şehir arasında Tinnis ve Farma'da; ikinci kol Dimyat'ta; üçüncü kol Sturio'da ve dördüncü kol ise Iskenderiye'ye yaklaşık altı buçuk km. mesafede Rosetta'da denize ulaşmaktaydı. Willermus, *History of Deeds*, II, s. 327.

Hugh d'İbelin'in de bulunduğu ordugâhtaki askerler yarım kalan köprüyü tamamlamayı başardılar⁴³.

Haçlılar, ertesi gün saldırıya geçmeyi düşünürken nehri geçen Şirkûh gece boyu ilerledi ve Haçlılarla arasındaki mesafeyi açtı. Bunun üzerine Amaury, Hugh d'İbelin ve Şâver'in oğlu el-Kâmil'i Haçlı ve Mısır askerlerinden oluşan büyük bir süvari birliğiyle ani saldırılara karşı korumaları için Kahire ve köprüye; Gerard de Pougy ve Şâver'in torunu Muazzam'ı da nehrin uzak başka bir köşesine Şirkûh'un nehri tekrar geçme girişimini kontrol etmeleri için yolladı. Kendisi ise ağırlıkları geride bırakarak Şirkûh'u takibe başladı⁴⁴.

Bâbeyn Savaşı öncesinde tarafların askeri gücünü tasvir eden Willermus'a göre kesin bir rakam vermek zor olsa da çok düzensiz Haçlı zırhlı askerlerinden iki ordu oluşturulabilirdi. Ancak yazarın Haçlıların 374 savaşa (şövalye) sahip oldukları kaydı mantıklı görünmemektedir. Bunların yanı sıra Haçlı ordusunda *fyadadan çok engel ve yük teşkil eden, değersiz ve efemine Fâtımî askerleri* ile Willermus'un sayısını bilmediği hafif silahlı Türkopoller de bulunuyordu. Aynı kaynaktaki yer alan bilgilere göre Şirkûh'un ise 9 bini zırhlı ve miğferli, 3 bini sadece ok ve yay kullanan ve 10 veya 11 bini sadece mızrakla savaşan 20 binden fazla askeri bulunuyordu⁴⁵.

Savaş öncesinde bölgeye keşif birlikleri yollayan Şirkûh'a ulaşan bilgiler, Haçlıların sayı ve silah gücünün üstünlüğüne vurgu yaptığından ordu da bazı ümitsizlik belirtileri ortaya çıktı, hatta yabancı bir ülkede ölmekten-se Suriye'ye dönmenin daha akıllıca olduğunu dile getirenler bile oldu. Bu olumsuz tablo üzerine söz alan Nüreddîn Mahmûd'un Şâkif valisi Şerefeddîn'in Bozkuş adlı memlûkü, askerlerin güvenini tazeleyen bir konuşma yaptı ve Şirkûh ile Selâhaddîn de onu destekleyince savaş taktikleri konuşmaya başlandı⁴⁶. Şirkûh, Haçlıların kendisinin merkezde bulunduğunu zannederek ilk olarak oraya saldıracaklarını hesaplamıştı. Bu yüzden yeğeni Selâhaddîn'i merkeze yerleştirerek ciddi bir çarpışmaya girmeden düzenli

⁴³ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 326-327.

⁴⁴ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 328-329; Willermus'un kaydına göre şehrin tüm kulelerinin ve halife sarayının sorumluluğu (koruması) Haçlılara aitti. Hatta Şâver ve halife, kendileri ile ailelerinin güvenliği konusunda Haçlı kuvvetlerine güveniyorlardı. Haçlıları yavaş yavaş tanımaya başlayan Mısır halkı da onlara alışmaya başlamışlardı.

⁴⁵ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 331; Abû'l-Farac ise Türklerin sayısını 2 bin, mütefiklerin sayısını 10 bin olarak verir. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 404.

⁴⁶ Bozkuş; öldürülmekten ve esir düşmekten korkanlar hükümdarların hizmetine girmez, bilakis evinde karısının yanında oturur. Allah'a yemin ederim ki, eğer galip gelmeden veya mazur görülebileceğimiz bir felakette karşılaşmadan geri dönerek hiç şüphesiz Nüreddîn, iktâlarımızı da elimizden alacaktır. Bugüne kadar yaptığımız hizmet karşılığı elde ettiğimiz şeylerin hepsi geri alınacak ve: 'Siz Müslümanların mallarını alıp düşmanın önünden kaçıyor, Mısır gibi bir ülkeyi de kâfirlere teslim ediyorsunuz!' diyecektir; hüküm onundur demiş ve Şirkûh da bu sözleri beğenmişti. İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 264; Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 221; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 8; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 150; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 403-404; İbn Kesir, bu konuşmayı *öldürülmekten ve esir düşmekten korkan kişi, evinde karısının yanında oturur. İnsanların vergilerini alan kimse onların beldelerini düşmanlarına teslim edemez* şeklinde kaydetmiştir. İbn Kesir, *el-Bidâye*, XVI, s. 421-422.

bir şekilde geri çekilmeleri ve Haçlı takibi durduğunda hızla geri dönüp saldırımları talimatını verdi. Sağlam ve cesur savaşçıları da sağ kanada yerleştirdi⁴⁷.

Willermus'un tasvirine göre savaş, çöküntü ve tepeler dolayısıyla zeminin pürüzlü olduğu ve geçişin tepeler arasından sağlandığı Bâbeyn mevkinde vuku buldu. Bâbeyn'in Lomania'dan on altı km. ötede bulunması nedeniyle bu savaşa Lomania Savaşı da denilmektedir. Haçlılardan önce hareket eden Şirkûh, Bâbeyn'deki tepelere hâkim olup konumunu güçlendirirken 18 Mart 1167 günü yürüyüşe geçen Haçlı ordusu, yükseltti ve kumlar yüzünden çok zor hareket edebiliyordu⁴⁸. Savaş, tam olarak Şirkûh'un hesapladığı gibi gelişti ve Haçlılar ilk olarak Şirkûh'un bulunduğu düşünükleri merkeze saldırdılar. Bunun üzerine Selâhaddîn ve merkez birlikleri, kontrollü bir şekilde Haçlıların önü sıra çekilmeye başladılar ve Haçlıların, çekilenleri takibi ile de savaş hatları arasındaki bağlantı kopmuş oldu. Şirkûh ise geride kalan Fâtımî ve Haçlı askerlerine saldırarak pek çoğunu kılıçtan geçirdi ve birçok esir aldı. Çekilen merkez kuvvetlerini takipten vazgeçen Haçlı birlikleri döndüklerinde ordunun geri kalanının bozguna uğradığını gördü ve bunlar da çekilmek zorunda kaldı⁴⁹.

Şirkûh'un taktikini anlayamamış olan ve Şirkûh'un merkezde yer aldığını ileri süren Willermus, Selâhaddîn'in bulunduğu merkeze saldırı düzenleyen Hugh of Caesarea'nın birçok askeriyle birlikte esir düşmesi üzerine Türklerin morallerinin düzeldiğini, birleşerek Haçlı ağırlıklarını koruyan Sicilyalı Hugh of Creona'yı öldürdükten sonra yağmaladıklarını kaydetmektedir⁵⁰.

Bozguna uğrayan Haçlılar, dağınık vaziyette de çatışmalara devam ettiler. Kral Amaury'nin bulunduğu nokta daha az zarar gördüğünden kral, bayrağını bir tepeye çekerek dağılan birliklerini toplamaya çalıştı. Ancak ağırlıkların yağmalandığını ve askerlerin katledildiğini gördüğünde artık geri çekilmekten başka çarenin kalmadığını o da anlamış bulunuyordu. Haçlıları sıkıntıya sokan husus, Türklerin yukarıda bahsedilen tepelere hâkim olmaları ve Haçlıların geri çekilmek için buradan geçmek zorunda oluşlarıydı. Nihayet Haçlılar, gece boyu toplu ve dikkatli bir ilerleyişle neh-

⁴⁷ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 264; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 8; İbn Vâsıl, *Muferric*, I, s. 150-151; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 348-349; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, XXI, s. 133; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 404.

⁴⁸ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 332.

⁴⁹ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 264-265; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 8-9; İbn Vâsıl, *Muferric*, I, s. 151; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 349; İbn Haldûn, *Târîh*, V, s. 328; Devâdârî, *Kenzu'd-Durer*, VII, s. 28-29; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 284; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûm*, V, s. 332; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, XXI, s. 133; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 404; İsfehânî, *Sena'l-Berk*, s. 20.

⁵⁰ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 332; Nuveyrî ve Devâdârî de Kaysâriye hâkiminin esir düştüğünü kaydetmişlerdir. Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 221; Devâdârî, *Kenzu'd-Durer*, VII, s. 29; Runciman, *age.*, s. 312.

rin siğ bir yerinden karşıya geçmeyi başardılar (18 Mart 1167)⁵¹. Tarafların kaybı konusunda kesin bir şey söylemek mevcut bilgilerle zor görünmektedir. İbnü'l-Esîr *bu, tarihin kaydettiği garip hadiselerden biridir çünkü 2 bin süvari, Mısır ve sahildeki Haçlı kuvvetlerini mağlup etmiştir* derken; Willermus, Kahire önünde yapılan toplantıda 100 şövalyenin öldürülmüş olduğunun anlaşıldığını, Türklerin ise 1500 kayıp verdiklerini kaydetmiştir.⁵² Ancak ilk rivayet çok kapalı bir ifade barındırırken, ikinci rivayet Haçlıların bozguna uğramaları da göz önüne alındığında pek sıhatsiz bir bilgi olarak görünmektedir.

Amaury, nehri geçmesine ve Joscelin of Samosata'nın piyade birlikleriyle orduya katılmasına rağmen hala tedirgindi. Burada üç gün boyunca Türklerin nehri geçişini kontrol etmek için Lomania'da bulunan Gerard de Pougy ve Şâver'in torunu Muazzam'ın iltihakını bekleyen kral, bu katılımla bir parça olsun rahatladı. Nihayet dördüncü gün diğer şövalyelerin de gelişyle hareket etme imkânı bulan kral, Kahire'ye doğru ilerleyip köprü yanında ordugâhını kurdu.⁵³

Bâbeyn Savaşı sonrası çöl üzerinden Feyyûm'u geçerek İskenderiye'yi⁵⁴ ele geçiren Şirkûh'a karşı nasıl bir mücadele verileceğini müzakere etmek için toplanan konsile Amaury'nin baş müşavirleri, Şâver ve oğulları ile Mısır ileri gelenleri katıldılar. Alınan karara göre İskenderiye'de tahıl ve diğer yiyecekler az olduğu ve bunlar Yukarı Mısır'dan nehir yoluyla temin edildiği için şehre gelebilecek yardımlar, Haçlı filosu tarafından engellenecek ve bu sayede şehrin dışarıyla bağlantısı kesilecekti. Bu doğrultuda hareket eden müttefik ordu, İskenderiye'den yaklaşık on üç km. uzakta olan Toroge ve Demenhut (Damanhur) arasına ordugâhını kurdu. Amaury, çölün en

⁵¹ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 332-333; Savaşın tarihini Ebû Şâme 19 Mart 1167 olarak verirken diğer İslam kaynakları, 18 Nisan 1167 olarak kaydetmişlerdir. Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 8; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 264; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 284.

⁵² İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 265; Willermus, *History of Deeds*, II, s. 334.

⁵³ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 333-334.

⁵⁴ Kaynaklar, İskenderiyelilerin, Şâver'i sevmemesi dolayısıyla Şirkûh'a kapılarını açtıkları hususunda hemfikirlerdir: Şirkûh, halkın bir kısmının kendisine yardım etmesi yoluyla şehri ele geçirmiş ve sonrasında Selâhaddin'i şehirde naib bırakarak Yukarı Mısır'a gitmişti. İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 265; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 43; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 9; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 151; Nuveyrî ve Makrizî'nin ortak rivayetine göre de şehrin valisi Necmeddin b. Massâl ve halk, dışarı çıkarak Şirkûh'u karşılamış ve şehri teslim etmişlerdi. Şirkûh'un, Yukarı Mısır'a gidişi sonrası Şâver, şehirde bulunanlardan, Selâhaddin'i kendisine teslim etmelerini istedi. Fakat onlar, şehrin Haçlılara veya İsmâillere teslim edilme ihtimalinden dolayı (ki zarar görmeleri mukadderdir) bundan imtina ettiler. Kısacası Şâver'in Haçlılarla ittifakı İskenderiye halkının nefretine sebep olmuştu. Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 221-222; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 283; Geoffrey Hindley, *Bir İslam Kahramanı Selâhaddin*, Çev. Süleyman Genç, Doruk Yay., İstanbul 2011, s. 101; İşiltan, *agm.*, s. 360; Lyons-Jackson, *age.*, s. 21; Willermus şehrin tasvirini yapmıştır. Buna göre İskenderiye, nehir yatağından yaklaşık sekiz km. uzaklıkta yer almakta ve nehir sularının yükseldiği mevsimlerde daha çok sulama amaçlı bir sarnıçta toplanan su, şehre yeraltından birçok kanalla taşınmaktadır. Ticaret için uygun bir yerde kurulan ve iki limana sahip olan şehir, Nil yoluyla Yukarı Mısır'dan gereksinimlerini sağlamaktadır ve bolluk içindedir. Haçlıların bilmediği birçok şey (inci, baharat, doğuya ait hazineler) Yukarı Mısır'a Kızıldeniz yoluyla Hindistan, Saba, Arabia, Habeşistan ve Persia'dan getirilmektedir. Yani İskenderiye, Doğu ve Batı için uygun bir pazar yeridir. Willermus, *History of Deeds*, II, s. 335-336.

üçra köşelerine kadar birlikler yollayarak Şirkûh'a gelebilecek yardımların önünü almak için buraları tahrip ettirdi. Filolarıyla nehirde aktif olan Haçlılar ani bir baskın ihtimaline karşı herkesi sorguluyor ve geçişlere izin vermiyorlardı. Bir ay boyunca sıkı bir şekilde devam ettirilen abluka karşısında herhangi bir yardım sağlayamayan ve ekmek stokları tükenmeye başlayan şehir halkı, yavaş yavaş söylenmeye, huzursuzlanmaya başladı. Tehlikeyi sezen Şirkûh, yeğeni Selâhaddîn'i yaklaşık bin askerle şehrin idaresine bırakarak Haçlı karargâhının çok yakınından gece gizlice geçip Yukarı Mısır'a ulaşmayı başardı. Şirkûh'un geçişini haber alan Amaury, buna çok sinirlenerek takibe girişti ve Fustat'a kadar geldi. Burada ağırlıklar hazırlanırken Ben Ercarsele (?) adlı Mısırlı bir asilin İskenderiye'nin müthiş bir açlıkla sıkıntıda olduğunu haber vermesi üzerine zor durumda olan bir şehri teslim olmaya zorlamanın Şirkûh'un peşine düşmekten daha makul olduğuna karar verilerek tekrar kuşatmaya dönüldü⁵⁵.

Willermus, kuşatma devam ederken Suriye'den gerekli malzemelerle Mısır'a doğru yola çıkan Haçlı yardım birliğinin denizde durdurulmadığı takdirde birkaç gün içinde İskenderiye'ye ulaşabileceğini bildirmektedir. Şehir önündeki Haçlılar ise petraries denen kuşatma aletlerini stratejik noktalara yerleştirerek şehri bombardımana başlamışlardı. Atılan taşlarla kuşatılanların korkuları artıyor ve şehri çevreleyen meyveliklerin kuşatma aleti yapımı için yok edilmesi halkın moralini iyice bozuyordu. İskenderiye halkı, çoğunlukla ticaretle uğraştığından savaşa ve savaşın meşakkatlerine alışkın değildi. Şehirde bulunan Türklerin ise sayısı azdı ve güçlü bir direniş konusunda şehirliyle güvenmeleri zor görünüyordu. Bu sebeple seyrek gerçekleşen çarpışmalarda Türkler çok nadiren ileri çıkıyor; günlük çatışmalar, ölümler, sürekli nöbetler ve en önemlisi yiyecek kıtlığı dolayısıyla halk, ümitsizliğe sürükleniyordu. Artık insanlar şehirden vazgeçmeyi ve köle edilmeyi açlıktan ölmeye tercih edebilecek noktaya gelmişti. Bu umutsuz ortamda yaşanan tüm sıkıntıları sonlandıracak bir anlaşmanın gerekliliği konuşulmaya başlandı. Söylentiler üzerine telaşa kapılan Selâhaddîn, haberciler yollayıp Şirkûh'u durumdan haberdar ederek *şehrin perişan durumunu, yiyeceğin tükendiğini, dahası halkın kendisini terk edebileceğini* ilettili. Hemen ardından Şirkûh'un çok kısa bir süre içinde çok sayıda askerle şehre ulaşacağını haber vererek halktan, kadın ve çocukları için ölümüne savaşmalarını istedi. Şehirdeki bu huzursuzluğun farkında olan Haçlılar kuşatmayı sıkılaştırırken, Şâver de boş durmuyor, Haçlı kumandanları arasında dolaşarak onları cömertçe ödüllendiriyor ve kuşatma aletleri yapanlara,

⁵⁵ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 334-335.

fakirlere, ihtiyacı olanlara hediyeler yollayarak yaralıları tedavi ettiriyordu. Selâhaddîn'in haberi üzerine Yukarı Mısır'dan süratle hareket eden Şirkûh, yolu üzerindeki Kûs'u ele geçirmeyi düşündüyse de İskenderiye'nin acil yardım beklemesi nedeniyle buralardaki şehirlerden para alarak yoluna devam etti. Fustat'a ulaştığında ise Hugh of Ibelin'in Kahire'yi ve köprüyü koruyor olması dolayısıyla daha fazla ilerleyemedi⁵⁶.

Olaylar bu minvalde gelişirken barış teklifinin hangi taraftan geldiği tartışmalıdır. Şöyle ki İslam ve Süryani kaynakları, müttefiklerin barış istediğini kaydederken⁵⁷ Willermus, barış teklifinin Şirkûh'tan geldiğini uzun uzadıya hikâye etmektedir. Yazarın kaydına göre Şirkûh, Bâbeyn Savaşı'nda esir aldığı Hugh of Caesarae'ye yaşanan sıkıntılardan bahsetmiş, kralın burada başkaları için boşuna zaman ve emek harcadığını ancak uzunca bir süre geçmesine rağmen bir sonuç alınmadığını üstelik kralı ülkesinde başka işlerin de beklediğini dile getirerek barış hususunda aracı olmasını istemiş; ayrıca ordusuyla dönerken yolda herhangi bir sıkıntı yaşamayacağı garantisine karşılık elindeki esirleri iade ederek Mısır'dan ayrılmayı taahhüt etmişti⁵⁸. Anlaşmanın elzem olduğunun farkında olan Hugh, kendisini esaretten kurtarmaya çalışıyor intibai oluşur düşüncesiyle bu görevi üstlenmekten çekindi. Bunun üzerine Hugh ile beraber esir alınan Arnulf of Turbessel, bu teklifi Amaury'ye iletmesi için yola çıkarıldı. Amaury ile birlikte teklifi değerlendirenler arasında Haçlı baronlarının yanı sıra Şâver ve oğulları da bulunuyordu. Varılan anlaşmaya göre İskenderiye Amaury'ye teslim olacak, karşılıklı esir değişiminin ardından Şirkûh Mısır'ı boşaltacak; Şirkûh'a yol boyunca geçtiği şehirlerden aldıkları harîç 50 bin dinar verilecek, Haçlılar da Mısır'ı derhal boşaltıp bir köyü dahi ellerinde tutmayacaklardı⁵⁹.

Savaşın sona erdiği ve İskenderiyelilerin taciz edilmeyeceği bir fermanla duyurulunca halk rahat bir nefes aldı. Bu uzun kuşatma dolayısıyla her iki taraf da çok zarar görmüştü. Örneğin Willermus, kuşatma başlarken sayılarının 50 bin silahlı asker olduğunu ancak şehir teslim olduğunda bu sayının

⁵⁶ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 337-339.

⁵⁷ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 265; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 152; Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 222; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 43-44; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 9; İbn Haldûn, *Târîh*, V, s. 329; Abû'l-Farac, İskenderiye kuşatmasından hiç bahsetmezken Şirkûh'un İskenderiye'yi ele geçirmesi üzerine müttefiklerin barış istediklerini kaydetmektedir. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 404.

⁵⁸ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 339-340.

⁵⁹ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 340-341; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 265; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 152; Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 222; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 9; İsfehâni, *Sena'l-Berk*, s. 21; Devâdârî, *Kenzu'd-Durer*, VII, s. 29; İbn Şeddâd, Haçlıların dönme nedenini krallık toprakları için korkuya kapılmış olmalarına bağlar. Zira o sırada Nüreddîn, Muntıra Kalesi'ni ele geçirmişti. Şirkûh'un barışa razı olma sebebini ise askerlerinin çok zayıflamış olmasıyla açıklar. İbn Şeddâd, *en-Nevâdir*, s. 77; İbn Kesîr de Haçlıların dönme nedenini Nüreddîn'in, Haçlı topraklarını tahrip etmesiyle alakalı bulmaktadır. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, s. 422-423; Anlaşma şartları için ayrıca Bkz. Takkûş, *age.*, s. 493; Şeşen, *age.*, s. 47; Runciman, *age.*, s. 313.

5 bin şövalye ve 4 veya 5 bin yayadan ibaret kaldığını zikrederek mübalağa etmiştir⁶⁰. Selâhaddîn'in şehirden çıkararak Amaury'nin yanına Haçlı karargâhına gidişi ve burada hürmetle ağırlanışının ardından şehir halkı da çok zarar gördü. Zira Şâver, şehre girince halkın bir kısmını cezalandırırken bir kısmını da ödüllendirdi, hatta Şirkûh ile işbirliği yapan halka çok ağır vergiler yükledi. Ebû Şâme'nin rivayetine göre Şâver'in İskenderiye halkına zulmü, ancak Selâhaddîn'in Amaury'ye başvurup Şâver'i durdurmasını istemesi üzerine son buldu⁶¹. Nihayet Şâver, Kahire'ye dönerken Mısır'ı terk eden Haçlılar da 21 Ağustos 1167'de Askalân'a ulaştılar⁶². 4 Ağustos 1167'de İskenderiye'yi teslim eden Şirkûh ise 5 Eylül 1167'de Dımaşk'a vardı⁶³.

Yukarıda bahsedildiği üzere Şâver ile Haçlılar arasında bir anlaşma yapılmış ve bu anlaşma, Fâtımî halifesi tarafından da onaylanmıştı. Fakat halifenin haberi olmadan yapıldığı anlaşılan başka bir anlaşmaya göre Haçlılar, Kahire'de temsilciler bırakacak, bunlar Nûreddîn'in saldırılarına karşı şehir kapılarını koruyacak ve bunun karşılığında Şâver, Haçlılara her yıl 100 bin dinar ödeyecekti. Ancak bu anlaşmaya karşı olan Şâver'in oğlu el-Kâmil, Nûreddîn ile iletişime geçerek ona (Nûreddîn) itaat edeceğini, herkesi itaat ettireceğini ve her yıl Mısır'ın gelirinden belli bir miktar göndereceğini vaad etti. Bunun üzerine Nûreddîn de el-Kâmil'e bir miktar para göndererek mukabelede bulundu⁶⁴. Böylece Şâver, ikinci seferden de kazanç elde ederek Mısır'daki hâkimiyetini devam ettirdi. Fakat 1167-1168 yılında vezirliği ele geçirmek için ayaklanan Yahya b. el-Hayyât'ın yenilerek Haçlılara sı-

⁶⁰ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 342.

⁶¹ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 342-343; Ebû Şâme'nin naklen verdiği bilgiye göre Selâhaddîn, Amaury'ye başvurarak Müslümanların salimen Mısır'dan çıkarılmalarını ve Akkâ üzerinden Suriye'ye götürülmelerini istemişti; bu arada Şâver, halka zulmetmeye başlayınca tekrar krala başvurmuş ve bu zulme son verilmesini sağlamıştı. Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 66; Lyons-Jackson, *age.*, s. 28; Umâra el-Yemenî de Şâver, *İskenderiye kuşatmasından döndükten sonra haksız yere çok fazla kan döktü ve ağır vergiler yükledi* demektedir. Umâra el-Yemenî, *en-Nüketü'l-Asriyye fi Ahbâri'l-Vüzerâ'il-Misriyye*, Neşr. Hartwig Derembourg, Paris 1897, s. 87; Selâhaddîn'in Haçlı karargâhında misafir edilmesi ve birçok şövalye ile dostluk kurmasıyla başlayan ilişkilerde, daha sonraları onun, Konnetabl Onfroi de Toron tarafından şövalyeliğe yükseltildiği dedikodularına neden olmuştur. Charles J. Rosebault, *İslam'ın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, Çev: Özgür Özol, Nokta Kitap, İstanbul 2010, s. 7-11; Runciman, *age.*, s. 313; Hindley, *age.*, s. 103; Hannes Möhring, *Selâhaddîn Eyyübî (1138-1193)*, Çev: Ayşe Dağlı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, s. 31.

⁶² Willermus, *History of Deeds*, II, s. 343; Steven Runciman, bu tarihi 20 Ağustos olarak vermiştir. Runciman, *age.*, s. 313; Emoul'un karışık ve muhtasar kayıtlarının olayların gelişimini anlamamıza bir katkısı bulunmamaktadır. Ancak daha fazla taviz vermek zorunda kalan Şâver'in krala ve askerlerine çok büyük paralar verdiğini ve her yıl düzenli vergi ödemeye başladığını kaydetmesi önemlidir. Emoul, *Emoul Kroniği*, s. 35-37.

⁶³ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 265; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 44; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 152; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 9; Nuveyrî ve Makrizî, Dımaşk ordusunun önce Akkâ'ya oradan da Dımaşk'a ulaştığını haber vermektedirler. Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 222-223; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 285; Bu durum, Selâhaddîn'in, Amaury'den, ordudaki zayıf insanların gemilerle taşınmasını istemesiyle alakalıdır. Zira Selâhaddîn, hasta ve yaralı askerlerin, Akkâ'ya taşınması konusunda Amaury'ye başvurmuştu. Selâhaddîn'in bu isteği yerine getirildi fakat mezkûr kimseler, kral dönüp bunları memleketlerine gönderinceye kadar şeker kamışı tarlalarında çalıştırıldılar. Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 66; Runciman, *age.*, s. 313.

⁶⁴ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 265-266; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 9-10; Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 223; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 287; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 152; İbn Haldûn, *Târîh*, V, s. 329; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 445; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 44; Abû'l-Farac, II, s. 405.

ğınması üzerine keyfi kaçan Şâver'in Haçlılarla arası açıldı⁶⁵. el-Hayyât ve adamlarının himaye görmelerini Haçlıların samimiyeti hususunda bir uyarı olarak gören Şâver, Kahire'de bulunan Haçlı garnizonunu geri gönderdi ve yapılan anlaşmayı tek taraflı lağvettiğini bildirdi⁶⁶.

4- ÜÇÜNCÜ MISIR SEFERİ (17 ARALIK 1168-8 OCAK 1169)

Mısır konusunda aktif bir siyaset izleyen ve evlilik bağıyla Bizans imparatorunun desteğini de sağlamaya çalışan Amaury ikinci Mısır seferinden döndüğü sırada, kendisine Bizans sarayında uygun bir eş bakmak için yollanmış olduğu Kaysâriye Başpiskoposu Hernesius ile Kilercibaşı Eudes de Saint Amand, yanlarında Manuel Komnenos'un yeğeni Maria Komnena ile döndüler. Evlilik töreni 29 Ağustos 1167'de Sûr şehrinde yapılan Amaury burada taç giydi⁶⁷.

Willermus'a göre Mısır'a ortak bir sefer düzenlenmesi konusunu ilk dile getiren Bizans imparatoru Manuel Komnenos, temsilcileri Kont Alexander of Gravine ve Michael Hydruntinus (of Toronto) ile gönderdiği mektupta Fâtımîlerin her geçen gün zayıfladığını, bu durumun Mısır'ın komşuları tarafından da teşhis edildiğini ve Amaury'nin kendisine yardım etmesi halinde Mısır'ın kolayca ele geçirilebileceğini söylüyordu. İmparatorun temsilcileriyle yapılan anlaşmaya göre Mısır'ın belli bir kısmı Bizans'a ait olacak, ele geçirilecek diğer yerlerden Bizans'a pay verilecek ve Amaury karadan ve denizden güçlerini bu işe hasredecekti. Amaury'nin, müzakerelelerde bulunmak üzere gönderdiği mukabil elçilik heyetinde tarih yazarı Willermus da bulunuyordu. İmparatorla Sırbistan seferi dönüşünde görüşme imkânı bulan ve anlaşmayı teyit eden Haçlı heyeti, Bizans'ta çok iyi ağırlandı ve zengin hediyelerle 1168 sonbaharında geri döndü⁶⁸.

Üçüncü Mısır Seferi'nin sebebini Haçlıların Mısır'da çok güçlenmesi ve durumun müsait olmasıyla açıklayan İslam kaynakları, Şâver'in Haçlılarla yaptığı anlaşmaya dikkat çekmekte; Şirkûh'un üçüncü defa Mısır'a yürümesini Haçlıların Kahire'de bıraktıkları temsilcilerin halka zulmetmelerine ve Amaury'ye haber yollayarak Mısır'ın savunmasız olduğunu beyanla onu harekete geçirmek istemelerine bağlayarak seferin nedenine değinmektedirler. Hatta Amaury'nin yeni bir Mısır seferine taraftar olmadığı, zaten Mı-

⁶⁵ Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 223; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 290.

⁶⁶ Şeşen, *age.*, s. 48.

⁶⁷ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 344; Emoul, *Emoul Kroniği*, s. 31-32; Runciman, *age.*, s. 314-315; Ioannes Kinnamos'un verdiği bilgiye göre evlilik konusu görüşülürken Amaury'nin Antakya üzerinde hâkimiyet iddia etmemesi ve Antakya'nın imparatora itaati gündeme getirildi. Böylece Antakya'nın hâkimiyeti hususunda ümidi kalmayan Amaury, bu kez evliliğin bir an önce gerçekleşmesi için ısrarcı oldu ve evlilik gerçekleşince de imparatora sadakat yemini etti. Ioannes Kinnamos, *Historia*, s. 172-173; Lilie, *age.*, s. 196-197.

⁶⁸ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 347-349; Runciman, *age.*, s. 316; Lilie, *age.*, s. 198-199.

sır'ın gelirinden pay aldığından boşuna Nûreddîn'i tahrik etmek istemediği ancak bu fikrini krallık ileri gelenlerine kabul ettiremediği de rivayet edilmektedir. Dolayısıyla Mısır seferinde ısrar edenler, Mısır'dan sağladıkları kazancı ve hatta Mısır'ı kaybedeceklerini hesaplayamamışlardı⁶⁹. Amaury gerçekten böyle düşünüyorsa, en azından Bizans'ın yardımı sağlanuncaya kadar seferi ertelemesi mantıklı görünmekteydi. Fakat hırsa kapılıp Mısır'dan elde edilecek kazançları Bizans ile paylaşmak istemeyenlerin ısrarı görüleceği üzere pahalıya mal oldu.

Fâtımîlerin anlaşmalara uymamalarını ve Nûreddîn ile haberleşmelerini ileri süren Haçlı kaynağına göre ise Bizans'a elçi yollandığı sırada Şâver, Nûreddîn'e elçi göndererek Haçlılara karşı yardımını temin etmeye çalışmaktaydı. Her ne kadar Şâver, Haçlıların bu iddiasına Nûreddîn ile yapılan görüşmelerin kendi iradesi dışında geliştiğini ve Haçlılarla olan anlaşmanın devamından yana olduğunu dile getirerek cevap verdiyse de Haçlılar, Şâver'in samimi olmadığına ve Nûreddîn'in yardımını sağlarsa anlaşmaları kolayca bozabileceğine hükmettiler⁷⁰. İslam kaynaklarının yukarıdaki kaydı, Haçlıların kısmen haklı olduğunu teyit etmektedir. Zira gerçekten Nûreddîn'in yardımı sağlanmaya çalışılıyordu ancak bunu yapan Şâver değil, oğlu el-Kâmil idi.

Haçlı cephesinde, bu gibi söylentilerin Mısır'a saldırmak için bir bahaneden ibaret olduğunu ileri sürenler de vardı. Bunlara göre Şâver'in anlaşmalara sadık kalmış olması dolayısıyla bu girişim, Haçlıların sadakati konusunda ipuçları vermektedir ve onun Nûreddîn ile görüştüğü söylentisi Haçlıların saldırısını meşrulaştırmaktadır. Nitekim Willermus, Mısır'a sefer düzenlenmesini talihsiz bir girişim olarak nitelemekte ve bu işin müessisi olarak da Hospitalierlerin büyük üstadı Gilbert d'Assailly'yi işaret etmektedir. Yazarın kaydına göre Bilbîs zapt edildiği takdirde tüm mal varlığıyla ve sürekli olarak Hospitalierlere verileceğini uman Gilbert, Hospitalierlerin hazinelerini açmış, şövalyelere borç vermiş ve öyle ağır borçlar altına girmişti ki seferin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine tarikatındaki görevinden ayrılmak durumunda kalmıştı. Bu işte yer almak istemeyen Templierler ise vicdani bir zorlama olarak değerlendirdikleri ve liderliğinin Hospitalierlere ait olmasından dolayı haksız olduğunu dile getirdikleri sefere katılmayı ve asker sağlamayı reddettiler⁷¹.

⁶⁹ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 272; Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 223; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 32-33; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 155-156; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 45; İbn Haldûn, *Târîh*, V, s. 329; Abû'l-Farac, *Târîh*, II, s. 406-407; Her ne kadar Amaury'nin yeni bir Mısır seferine taraftar olmadığı kaydedilse de sefere çıkmadan önce Mısır topraklarını baronları arasında taksim ettiği de rivayet edilmektedir. Şeşen, *age.*, s. 49.

⁷⁰ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 349-350.

⁷¹ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 350-351; Mısır'a sefer düzenleme konusu gündeme geldiği sıralarda Nevers Kontu IV. Guillaume, Filistin'e ulaşmıştı. Onun da gelişle Mısır seferine taraftar olanlar, ısrar etmeye başladılar. Bunların ba-

Amaury, Dârum'da bulunduğu sırada Şâver'in gönderdiği Bedrân isimli elçiyi rüşvetle satın aldı. Hemen ardından yollanan Şemsü'l-Hilâfe, kraliçe anlaşılmaya uymamakla suçlansa da Amaury, el-Kâmil ile kız kardeşine talip olduğu Selâhaddîn arasındaki yakınlaşma dolayısıyla bu hareketin haklılığında ısrar etti. Amaury'nin ikinci açıklaması ilkinde göre daha tutarsızdı: kral, batıdan gelen hacıların Mısır'a saldırı hazırlığında olduklarını, kendisinin onları dizginlemek adına sefere katıldığını ve eğer Fâtımîler derhal iki milyon dinar öderlerse geri dönebileceklerini bildirdi⁷². Bu ikinci ifade, aynı zamanda Haçlıların gerçek niyetlerini gözler önüne sermektedir.

Hazırlıklarını tamamlayan Haçlılar Hıms üzerine yürüyeceklerini ilan ederek hedef şaşırtmak istediler⁷³. Akabinde Ekim 1168'de⁷⁴ yola çıkan Haçlıların ilk hedefleri, on günlük bir yürüyüşten sonra ulaştıkları Bilbîs şehri oldu. Şâver'in oğlu Tayy'ın⁷⁵ üç gün boyunca savunduğu şehir, 4 Kasım 1168 günü tamamen ele geçirildi ve bunu vahşice bir kıyım takip etti. Şehirdeki askeri unsur tamamen yok edilirken halk, yaş ve cinsiyet ayrımı yapılmadan kılıçtan geçirildi. Esir alınanlar arasında Şâver'in oğulları Tarî ve Nâsır ile torunları Muazzam Süleyman b. Şâver ve Kays b. Tayy b. Şâver de bulunuyordu. Mısır'a geldikleri sırada Haçlıların cüretlerini artıran bir olay, yine Fâtımîlerin iç çatışmalarıyla alakalıydı. Aralarında İbnü'l-Hayyât ve İbn Fercele'nin de bulunduğu bazı Mısır ileri gelenleri, Şâver'e olan düşmanlıklarından dolayı Haçlılara yardım vaadinde bulunmuşlardı. Bununla iyice cesaretlenen Haçlılar, Bilbîs'i zapt ettikten sonra 13 Kasım 1168'de Kahire üzerine yürüyerek şehri muhasaraya başladılar⁷⁶.

şında Hospitalierlerin olduğu bilinmektedir. Templierler ise sefere katılmaktan kaçındılar. Onların bu kararında Mısır ile ticari ilişkiler geliştiren İtalyanlara olan yakınlıkları önemli rol oynamış olmalıdır. Kralın, Bizans yardımını bekleme fikri ise başta Hospitalierler olmak üzere asiller tarafından muhalefete karşılandı ve seferin Ekim ayında yapılması kararlaştırıldı. Runciman, *age.*, s. 317.

⁷² Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 68-69; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 292; Runciman, *age.*, s. 317-318; Süryani Mihail, Haçlıların Mısır'a sefer düzenlemesini bizzat Nüreddin'in Mısır halkı ile bağlantı kurmasına bağlamaktadır. Yazarın kaydına göre Nüreddin, Fâtımîlere Haçlılara ödedikleri parayı kesmeleri halinde yardım edeceğini vaad etmiş, bunun üzerine Fâtımîler, Bilbîs'i 12 bin atlı ve 200 bin piyade ile tahkim etmişlerdi. Bu gelişmeler üzerine Haçlılar da harekete geçerek Bilbîs'i zapt edip yağmalamışlardı. Süryani Mihail, *Vakâyinâme*, s. 208-209.

⁷³ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi*, XI, s. 272; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 33; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 446.

⁷⁴ Willermus'un kaydına göre Ekim ayında yola çıkan Haçlılar, on gün sonra Bilbîs'e ulaştılar ve üç günlük bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirdiler. Ebû Şâme ise Haçlıların Ekim ayı ortalarında yola çıktıklarını kaydetmiştir. Bilbîs'in 4 Kasım'da işgal edildiği göz önüne alındığında Haçlılar 20 veya 21 Ekim'de yola çıkmış olmalıdır. Willermus, *History of Deeds*, II, s. 351; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 33.

⁷⁵ Şâver'in oğlu Tayy 1163 yılında öldürülmüştü. Bu durumda kaynaklarda *Tayy b. Şâver* olarak geçen ismi *İbn Tayy b. Şâver* olarak okumak gerekmektedir. Bkz. Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 69, 2 no'lu dipnot. John Man'ın kaydına göre Tayy, Amaury'ye haber göndererek *sen, Bilbîs'i kolay yutulacak lokma mı sanıyorsun* demiş; Amaury ise *evet, bir lokma ekmek ve Kahire de onun üzerine sürülen tereyağı* diye cevap vermişti. Nihayetinde de öfkeyle saldıran Amaury, şehri alıp halkını kılıçtan geçirmiş, Tayy'ı da esir etmişti. Man, *age.*, s. 67-68.

⁷⁶ Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 292-293; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi*, XI, s. 273; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 45; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûm*, V, s. 333; Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 223-224; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 157; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 69; İsfehânî, *Sena'l-Berk*, s. 39; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 446; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'ât*, XXI, s. 148; Bilbîs'in zaptını İslam kaynaklarına uygun anlatan Willermus, Şâver'in oğlu (aslında torunu) Muazzam ile yeğenin esir edildiğini zikretmektedir. Willermus, *History of Deeds*, II, s. 351; Ernoul'a göre de kral, katliam ile ele geçirilen Bilbîs'ten büyük bir ganimet elde etti: altın, gümüş, değerli ipeklî kumaşlar, hayvanlar ve yaşlı-kadın-çocuk çok sayıda insan buna dâhildir. Akabinde

Şâver, Haçlılar gelmeden bir gün önce (12 Kasım 1168) savunulamayacağına düşündüğü Fustat'ın yakılmasını ve insanların Kahire'de toplanmasını emretti. Kahire'ye sığınan halk Bilbîs'te yaşananların etkisiyle daha gayretli bir savunma verirken Fustat'ın yakılması, halkın fakirliğine sebep olmuş ve daha sonraki pazarlıklarda olumsuz rol oynamıştır⁷⁷. Bilbîs'in düşmesi üzerine Şâver, genel siyasetine uygun olarak Amaury'yi para vermek suretiyle durdurmak istemiştir. Fakat Willermus'un, Şâver'in bir yandan da diğer seçenekleri değerlendirdiği ve Nüreddin'e haber yollayarak yardım istediği yönündeki kaydı hatalıdır. Zira İslam kaynaklarında sabit olduğu üzere mektupların içine kadın ve kızlarının saçlarını koyarak Nüreddin'den yardım isteyen kişi Şâver değil, bizzat Fâtîmî halifesi el-Âdid idi. Halife, *Mısır gelirinin üçte birini, her sene vergi vermeyi ve askerlerin nafakalarını sağlamayı* taahhüt edince Nüreddin, diğer emirleri de yanına kattığı ordu komutanı Şirkûh'u yola çıkardı⁷⁸.

Kahire önünde savaş aletlerinin hazır hale getirilmesinden sonra her an bir saldırı gerçekleşebilirdi fakat Şâver'den daha fazla para koparmak niyetinde olan Amaury, bu saldırıyı durmadan ertelemekteydi, çünkü Bilbîs'te yaşananlardan sonra Şâver, Kahire'yi de gözden çıkarmamak için daha fazlasını teklif edecekti. Nitekim Willermus'un *tamahkâr* olarak nitelendirdiği Amaury haklı çıktı ve Şâver, büyük bir miktar önerince teklifi kabul edildi. Şâver'in bu teklifini gerçekçi bulmayan Willermus, *Şâver'in söz verdiği para, Mısır'ın her köşesinden kazançlar bir araya getirilse bile ödemeye yetmezdi* diye yazmaktadır. Çünkü Şâver, esir bulunan oğlu ve yeğeninin kurtuluşu ile Haçlıların Mısır'dan çekilmeleri karşılığında iki milyon dinar teklif etmişti. Yazarın da dile getirdiği üzere bu miktarı ödeyemeyeceği belli olan Şâver, bu teklifiyle onları oyalyor ve Haçlıların Kahire'ye ani bir saldırısını önlemeye çalışıyordu. Bu arada büyük bir çoğunluğu rahata alışkın ve askeri tecrübesi olmayan kişilerden oluşan Kahire'deki insanların morali de ziyadesiyle bozulmuştu. Mevcut tabloya göre uzayan kuşatmada Kahire'nin de

kral, elinde tutamayacağına düşündüğü şehrin yıkılmasını emretti ve esirlerin çoğunu da bir gölette boğdurarak öldürdü. Ernoul, *Ernoul Kroniği*, s. 33.

⁷⁷ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 273; İbn Vâsil, *Muferic*, I, s. 157; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 33; Nuveyri, *Nihâyet*, XXVIII, s. 224; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 446; İbn Haldûn, *Târîh*, V, s. 329; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 296; İbn Tağrıberdi, *en-Nucûm*, V, s. 333; Fustat ateşe verildiğinde Fâtîmî donanmasının büyük bir bölümü de yok oldu ve bu durum, Fâtîmîlerin deniz gücüne ağır bir darbe vurdu. Murat Öztürk, *Fâtîmîlerin Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*. İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2012, s. 157.

⁷⁸ Willermus, hâkimiyeti elinde bulunduran Şâver'i kaydetmekle yetinirken İslam kaynaklarının kayıtlarından, sadece el-Âdid'in değil Şâver ve oğlu el-Kâmil'in ve hatta Mısır halkının da Nüreddin'in yardımını sağlamak için çaba gösterdikleri anlaşılmaktadır. Buna göre Ebû Şâme ve Makrizî, Şâver'in oğlu Kâmil'in el-Âdid ile görüşükten sonra Nüreddin'e yardım için mektuplar yazdığını ifade ederlerken Nuveyri, Şâver'in de Nüreddin'den yardım istediğini rivayet etmiştir. Krş. Willermus, *History of Deeds*, II, s. 352; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 273; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 33; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 293-294; Devâdârî, *Kenzu'd-Durer*, VII, s. 30; Nuveyri, *Nihâyet*, XXVIII, s. 224; İbn Vâsil, *Muferic*, I, s. 158; Ebû'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 45; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 350; Cüveynî, *Târîh-i Cihan Güşâ*, III, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1988, s. 111; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 407.

Bilbîs ile aynı kaderi paylaşması muhtemel görünüyordu⁷⁹. İslam kaynakları ve Abû'l-Farac, Şâver'in kral ile pazarlığını biraz daha farklı anlatmaktadır. Bu kaynaklara göre Şâver, Haçlıları Kahire önlerinden uzaklaştırmakta aciz kalınca hileye başvurmuş ve kendisinin şehri teslim etmek istediğini fakat Nûreddîn ve el-Âdid'den korktuğu için bunu gerçekleştiremediğini söylemişti. Dolayısıyla Müslümanlar, şehrin teslimine razı olmadıkları için anlaşma yapmanın yani para alıp gitmesinin daha uygun olacağını belirtmiş, bir kısmı peşin, bir kısmı daha sonra ödenmek üzere bir milyon dinar üzerinde Amaury ile anlaşmıştı⁸⁰.

Haçlı donanmasının da bölgeye gelişle Fâtımîlerin durumu daha kritik bir hal aldı. Nil'e Carabes adıyla bilinen kolundan giren donanma, ilk olarak kıyıdaki Tinnîs şehrini alarak yağmaladı. Fâtımî donanmasının o an için Haçlı deniz ve kara kuvvetlerinin birleşmesine engel olması üzerine Amaury, seçme şövalyelerle Humprey of Toron'u henüz ele geçirilmemiş olan karşı kıyıya yolladı, ancak o sırada Şirkûh'un Mısır'a yaklaştığı haberi alınınca Haçlıların bu hamlesi de başarıya ulaşmadı. Aşağıda görüleceği üzere Şirkûh'un Mısır'a gelişi tüm dengeleri değiştirdi ve Haçlı donanması çekilmek zorunda kaldı⁸¹.

Bu süreçte Şâver, söz verdiği parayı temin edebilmek adına zamanı uzatması için Amaury'yi oyalamaktan başka bir şey yapamadı. Oğlu ve yeğeni serbest bırakılınca derhal 100 bin dinar ödeyerek kalan miktar için iki yeğenini rehin bırakmayı önermişti. Bunun üzerine Haçlılar, kuşatmayı kaldırarak ordugâhlarını iki km. ötede bulunan ve Balsam Bahçesi diye anılan mevkie taşdılar. Burada kaldıkları sekiz gün boyunca Şâver-Amaury haberleşmesi devam etti. Nihayet Haçlı karargâhu, Syriacus (Seryakus) denen köye taşınınca daha rahat hareket etme imkânına kavuşan ve kuşatmanın gevşemesinden yararlanan Şâver, Mısır'ın her yerine birlikler yollayarak yardım sağlamaya uğraşiyor, Kahire'ye erzak ve silah stok ediyor, istihkâmların zayıf noktalarını güçlendiriyor ve Fâtımîler üzerinde derin izler bırakmış olan Bilbîs vakasını hatırlatarak halkı gayrete getirmeye çalışıyordu⁸².

⁷⁹ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 352-353.

⁸⁰ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 273-274; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 157-158; İbn Kesirî, *el-Bidâye*, XVI, s. 428-429; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 446-447; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 33; Cüveynî, *Cihan Güşâ*, III, s. 110-111; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 407; Lyons-Jackson, *age.*, s. 32.

⁸¹ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 353-354.

⁸² Willermus, *History of Deeds*, II, s. 354; İslam kaynaklarının rivayetine göre halk, o kadar fakir düşmüştü ki bu 100 bin dinar dışında 500 dinar bile toplamak mümkün olmadı. İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 274; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 298-299; Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 224; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 158; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 71; Abû'l-Farac, bu miktar ödenince Haçlıların ülkelerine döndüklerini kaydetmiştir. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 407-408; Mısır'daki Kiptîler (Kopt), Haçlılara yardımda bulunmuşlardı. Ancak Bilbîs'te yaşanan katliamda bunlar da ayırt edilmeden katledildiler. Haçlı filosunun bölgeye ulaşması üzerine Tinnîs'te de zarar görenler yine Kiptîler oldular. Neticesinde Kiptîler de Haçlılara karşı Mısır'ın savunulmasında yerlerini aldılar. Runciman, *age.*, s. 318; İşiltan, *agm.*, s. 362; İbnü'l-Esir, bu durumu *eğer Haç-*

Bu arada el-Âdid'in yardım taleplerini aldığı sırada Haleb'de bulunan Nüreddîn, Şirkûh'a yeni bir Mısır seferine hazırlanmasını emretmiş, gerekli malzemeler dışında 200 bin dinar ile askerler ve harcamalar konusunda tam yetki vermişti. Şirkûh, 2 bin süvari seçtikten sonra bir miktar para alarak 6 bin süvari daha topladı. 2 Aralık 1168'de Nüreddîn ile beraber Dımaşk'a ulaşan Şirkûh'a İzzeddîn Cordik, İzzeddîn Kılıç, Şerefüddîn Bozkuş, Aynü'ddevle el-Yârûkî, Kutbeddîn Yınâl b. Hassan el-Menbîcî ile yeğeni Selâhaddîn Yûsuf b. Eyyûb gibi emirler de katıldı ve ordu, 17 Aralık 1168'de Ra'sü'l-Mâ'dan Mısır'a hareket etti⁸³.

Şirkûh Mısır'a yaklaşırken Haçlılar, apar topar döndükleri Bilbîs'te birlikler bıraktıktan sonra 25 Aralık 1168'de Şirkûh'u karşılamak üzere çöle hareket ettiler, ancak ordunun Nil'i geçmiş olduğunu haber alınca Mısır'dan çekilmeye hazırlandılar. Haçlılar, Şirkûh'un çok iyi takviye edilmiş ordusu kadar onun Şâver ile anlaşma yapma ihtimalinden de korkuyordu. Görünüşe göre Şâver'in anlaşmaya uymaya niyeti veya vaad ettiği miktarı temin etmeye imkânı yoktu ve Şirkûh'un gelişiyile beraber Haçlıların da Şâver'i buna zorlayacak güçleri kalmamıştı. Böylece Bilbîs'e dönen Haçlılar, nihayet 2 Ocak 1169'da dönüş yolculuğuna başladılar⁸⁴.

Willermus, Haçlıların Mısır'dan çekilmesini, kralın aklını çelen Milon de Plancy'ye ve doğrudan Amaury'nin para hırsına bağlamaktadır. Zira Kahire'nin zapt edilebileceğine inanmayan ve krala teklif edilen parayı almasını öğütleyen Milon de Plancy'e göre bu seferin tek sonucu, herkesin yani halkın ve askerlerin de ganimetten pay alacakları yağma olacaktı. Buna karşılık anlaşma yoluna gidilirse inisiyatifi elinde tutacak olan kral daha büyük paralar kazanacaktı. Bu durum her ne kadar Haçlılar arasında fikir ayrılıklarına neden olsa da neticede kral ve taraftarlarının anlaşma fikri galip geldi. Yukarıda ifade edildiği üzere Şâver de bu gelişmeler esnasında söz verdiği parayı temin edebilmesi için Haçlılara sabırlı olmalarını telkin etmekteydi⁸⁵. Tüm bu hesaplara rağmen Şirkûh'un gelişi ile Haçlılar çekilmek ve Şâver'den alabildikleriyle yetinmek zorunda kaldılar.

İlâz Bilbîs'te halka iyi davranmış olsalardı hiç şüphesiz Mısır ve Kahire'yi ele geçirirlerdi diyerek dile getirmektedir. İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 273.

⁸³ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 274-275; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 34-35; İsfehâni, *Sena'l-Berk*, s. 39-40; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 294-295; Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 224-225; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 350; İbn Vâsıl, *Muferric*, I, s. 158, 160; İbn Haldûn, *Târîh*, V, s. 330; Ebû'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 45; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 447; Abû'l-Farac, Haçlılar Mısır'dan çekildiği halde Nüreddîn'in yine de Mısır'a asker yollamasını onun Fâtümlere yardım etmekten ziyade Mısır'ı ele geçirme niyetiyle ilişkilendirmiştir. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 408.

⁸⁴ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 356; Runciman, *age.*, s. 319; Nuveyrî ve Makrizî'nin verdiği tarihe göre Haçlılar, 4 Ocak 1169'da aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu 12 bin esirle beraber dönüş yolculuğuna başladılar. Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 225; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 299.

⁸⁵ Willermus, *History of Deeds*, II, s. 355.

8 Ocak 1169'da Kahire'ye ulaşan Şirkûh, el-Âdid ile görüştü ve kendisine hilat giydirildi. Bu tarihten sonra olaylar Şâver'in isteği dışında gelişmeye başladı. Öyle ki Şirkûh'un Kahire'ye ulaşıp çok iyi bir şekilde karşılanması, Mısır'ın Nüreddîn'in hâkimiyeti altına girdiği şeklinde yorumlandı ve Ra'sû'l-Mâ'da bekleyen Nüreddîn, Haçlıların çekildiği haberini ülkenin her yerine sevinçle duyurdu⁸⁶. Mısır'ın Nüreddîn'in hâkimiyetine girmesiyle ülkede zaman içinde Sünnî İslam etkili olmaya başladı ve Haçlılar, Fâtımîlerden anlaşmalarla elde ettikleri avantajları/imtiyazları ve daha da önemlisi ekonomik kazançlarını yitirdiler. Mısır ve Suriye'nin bu şekilde birleştirilmesi ile durumları daha kritik bir hal alarak her yönden kuşatılmış oldular⁸⁷.

5-ZENGİLERİN MISIR'A HÂKİM OLMALARI

Fâtımî Halifesi el-Âdid tarafından huzura kabul edilerek hilat giydirilen Şirkûh'a ve askerlerine bolca hediyeler verildi. Halifenin isteği üzerine Nil'in kenarında Meks'te ikamet eden Şirkûh, görüşmelerini sürdürdüğü Şâver'den askerlerin nafakalarını vermesini talep ediyor ve Nüreddîn'e verilen sözleri hatırlatıyordu. Her ne kadar el-Âdid'in Şirkûh'a teveccühü Şâver'in keyfini kaçırmış olsa da Şirkûh'a karşı duracak gücü de yoktu. Bu sebeple Şâver, söz verilen parayı, askerlere dağıtılacak olan iktaları ve Nüreddîn'in payına düşen Mısır gelirinin üçte birini ödeme noktasında Şirkûh'u oyalamaktaydı. Hatta olaylara müdahale etmekte zorlanan ve kontrolü kaybeden Şâver, bir ziyafet esnasında Şirkûh ve adamlarını tutuklatmak istese de Şirkûh'un etkisiz hale getirilmesiyle Haçlıların cesaret bulacağını bilen oğlu el-Kâmil tarafından engellendi⁸⁸.

Fâtımîler ve Zengîler için giderek daha tehlikeli biri haline gelen Şâver'in ortadan kaldırılmasını zaruri bulan Selâhaddîn ve İzzeddîn Cordik gibi emirlerine Şirkûh, el-Âdid'in böyle bir emri olmadığı için karşı çıkmıştı. Bir gün Şirkûh'a giden fakat onun İmam Şafî'nin kabrini ziyarette olduğunu öğrenerek oraya yönelen Şâver'i, kendisine yolda eşlik eden Selâhaddîn ve İzzeddîn Cordik atından aşağı atarak esir ettiler. Bu durumdan haberdar

⁸⁶ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 275; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 35-38; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 160-161; Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 225; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 45; İbnü'l-Esir, Şirkûh'un Kahire'ye ulaştığı tarihi 7 Rebiyülahir 564 (8 Ocak 1169) yerine 7 Cemaziyülahir 564 (8 Mart 1169) olarak vermiştir.

⁸⁷ Marshall W. Baldwin, "The Latin States under Baldwin III and Amalric I, 1143-1174", *A History of the Crusades*, I, The University of Wisconsin Press, Madison 1969, s. 556.

⁸⁸ Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 225-226; İbn Vâsil, *Muferric*, I, s. 161-162; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 300; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 275-276; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 38; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 45; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 447; İbn Haldûn, *Târîh*, V, s. 330; Abû'l-Farac'ın rivayetlerinin geneli İslam kaynaklarına uygun olmakla beraber yazar, devlete Şâver hâkim olduğu ve el-Âdid'in bir hükmü olmadığı dolayısıyla el-Âdid'in Şirkûh'a ve askerlerine yüz vermediğini, ikramda bulunmadığını kaydetmiştir. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 408; Cüveynî, Şâver'in Şirkûh'u öldürme planını bizzat el-Âdid'in haber verdiğini zikreder. Zira el-Âdid, Şâver'in tahakkümünden usanmıştı ve Selâhaddîn ile yanındakiler, Şâver'i yakaladıkları zaman el-Âdid'in fermanına uyarak katletmişlerdi. Cüveynî, *Cihan Güşâ*, III, s. 111.

edilen Şirkûh, Şâver'in katline izin vermeyerek el-Âdid'e danıştı. Halifenin, katline onay vermesi üzerine de Şâver 18 Ocak 1169'da idam edildi. el-Âdid'in emriyle Şâver'in evi yağmalanırken, *el-Melikü'l-Mansûr Emîrî'l-Cüyûş* unvanı verilen Şirkûh vezirlik makamına getirildi. Güvenilir adamlarını vali atayıp askerlere iktalar dağıtan Şirkûh, çok yaşamadı ve 23 Mart 1169'da öldü. Bu arada Şâver'in oğulları da idam edildi⁸⁹.

Şirkûh'un ölümü üzerine vezirlik makamına kimin getirileceği konusu, Nûreddîn'in emirleri arasında bir rekabete ve tartışmaya neden oldu. Nûreddîn'in Şirkûh'un yanına verdiği emirlerden Aynüddeve el-Yarûkî, Kutbeddîn, Seyfeddîn el-Maşţûb el-Hakkârî ve Selâhaddîn'in dayısı Şihâbeddîn el-Hârimî vezirlik konusunda ümitliydi. Bu beklentileri boşa çıkaran el-Âdid, Şirkûh'un genç yaşta yeğeni Selâhaddîn'i *el-Melikü'n-Nâsır* unvanıyla vezirliğe getirdi (26 Mart 1169). Çünkü Selâhaddîn'in güçsüz ve diğerlerinden yaşça daha küçük olduğu ve dolayısıyla ona hükmetmenin daha kolay olacağı telkin edilen el-Âdid, onu vezir tayin ederek Şirkûh'un askerlerini kendi saflarına çekmeyi planlıyordu. Nûreddîn'in emirlerinden çoğu başta Selâhaddîn'e itaat etmemişti, fakat Fakih İsa el-Hakkârî'nin ikna çabaları sonucunda Aynüddeve el-Yarûkî hariç hepsi durumu kabul ettiler ve el-Yarûkî de Nûreddîn'in yanına döndü⁹⁰.

Mısır'daki konumunu güçlendirmek isteyen Selâhaddîn, el-Âdid'in gücünü zayıflatmak ve halkın gönlünü kazanmak için bol bağışlarda bulunarak işe başladı. Zaman içinde aile fertlerinin de Mısır'a gönderilmesini isteyen Selâhaddîn, aile üyelerine ve adamlarına Mısır emirlerinin elinden aldığı iktaları dağıtmaya ve Mısır'a daha sağlam bir şekilde yerleşerek Fâtımîlerin sonunu hazırlamaya başladı⁹¹.

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 276-277; Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 226-227; İbn Vâsıl, *Muferric*, I, s. 162-163 vd.; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 300-305; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 45-47; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, s. 430-431; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 351; İbn Şeddâd, *en-Navâdir*, s. 80-81; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirât*, XXI, s. 153-154; İsfehânî, *Sena'l-Berk*, s. 42; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, s. 408; Şeşen, *age.*, s. 50-51; Şâver'in oğullarının akıbeti hususundaki rivayetler çeşitlilik göstermektedir. Kaynaklara Şâver öldürülünce el-Kâmil ve kardeşlerinin saraya sığındığı ancak kendilerinden bir daha haber alınamadığı ve Şirkûh'un, el-Kâmil'in ölümüne çok üzülerek, yaptığı iyiliklere keşke mukabelede bulunabilseydim dediği ilişkiler içine girmedikleri sürece hayatlarına dokunmayacağına dair teminat verdiğini ancak Şirkûh ile görüşmeye başladıklarında idam edildiklerini kaydetmektedir. Yine Safedî de yılını yanlış vermiş olmakla beraber Şâver'in iki oğlu el-Kâmil ve Tarî (Muazzam)'nin halifenin emriyle katledildiğini kaydetmiştir. İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 276; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 46; Nuveyrî, *Nihâyet*, XXVIII, s. 226; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 304; Willermus, *History of Deeds*, II, s. 357; Safedî, *Vefeyât*, XVI, s. 56; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûm*, V, s. 335; Ayrıca Kök, "Nûreddin Mahmud'un Mısır Ele Geçmesi ve Fâtımîlerin Yıkılışı-II", *AÜİFD*, IX / 1991, s. 131; Ernoul'un, Şâver'in katline dair tarihi gerçeklerle hiçbir şekilde bağdaşmayan ve tamamen hayal ürünü olan uzunca hikâyesinin ise bir ehemmiyeti bulunmamaktadır. Ernoul, *Ernoul Kroniği*, s. 46-47.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 278-279; İbn Vâsıl, *Muferric*, I, s. 168-170; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 308-310; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 47; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 351.

⁹¹ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 279; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 49; İbn Vâsıl, *Muferric*, I, s. 174; Bazı İslam kaynaklarında Selâhaddîn'in, vezir olduktan sonra içkiye tövbe ettiği, daha dindar yaşamaya başladığı ve eğlenceden yüz çevirdiği kaydedilmektedir. Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 47; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, s. 48; Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 310; İbn Vâsıl, *Muferric*, I, s. 168; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 351; Selâhaddîn'in, Mısır seferine -İskenderiye kuşatmasında yaşadığı zorluklar nedeniyle- gönülsüz katıldığına dair rivayetler de bulunmaktadır.

Nüreddîn'in, Şirkûh ve Selâhaddîn'in Fâtımî veziri olmalarından duyduğu memnuniyetsizliğini ve Şirkûh'u Suriye'ye çağırıldığını nakleden yazarlara göre Eyyûbî ailesi, Mısır'da bağımsızlık kazanma düşüncesindeydi. Nitekim İbn Kesîr ve babasından naklen Ebû Şâme'nin rivayetine göre Nüreddîn, Selâhaddîn'e mektup yazarak fermanı olmadan Fâtımî vezirliğini kabul etmesini kınamış ve Mısır'dan ele geçirdiği malların hesabını çıkarmasını istemiştir. Selâhaddîn'in bunu kabul etmemesi üzerine de *Eyyûb'un oğlu hükümdar olmuş* demeye başlamıştır. Ancak tüm bu olumsuz rivayetlere rağmen Nüreddîn, aile fertlerinin Mısır'a gönderilmesini isteyen Selâhaddîn'i geri çevirmemiştir⁹².

SONUÇ

Haçlı, Zengî ve Fâtımî devletlerinin tarihini derinden etkileyen bir dizi mücadelenin sonucunda Mısır, yeni sahiplerini bulmuş oldu. Bu mücadelenin sonuçlarına taraflar açısından baktığımızda kazananın Sünnî İslam dünyası olduğu; Haçlılar ve Fâtımîlerin ise kaybeden tarafta yer aldıkları görülmektedir. Öncelikle Haçlılar, genişleme imkânı bulabilecekleri tek yön olan Mısır'ın sahip olduğu potansiyeli çok erken dönemlerde kavramışlardı. Ancak gerek Fâtımîlerin henüz güçten düşmemiş olması gerekse zaman zaman yaşanan Dimaşk-Kahire ittifakı, Haçlıların zengin ve stratejik Mısır üzerindeki niyetlerini hayata geçirmelerine engel olmuştu. Haçlıların daha organize bir şekilde saldırıya geçtikleri 1163 yılı ise Fâtımîlerin iç mücadelelerle sarsıldığı ve dış müdahalelere açık hale geldikleri bir zaman dilimini ifade etmektedir. Nitekim kısa bir süre önce Askalân'ın kaybıyla Suriye ile bağları kopan Fâtımîleri, Haçlılar, Zengîler ve Bizans yakından takip etmekteydi. Bu bakımdan Haçlıların işini Fâtımîler kolaylaştırmış ve âdetâ Mısır'ı işgale davetiye çıkarmışlardır. Çünkü vezirlerin iktidar mücadelesinde Zengîlerin ve Haçlıların olaylara dâhil edilmeleri, Mısır'ı Zengî-Haçlı mücadelesinin sahnesi haline getirmiştir.

Nüreddîn'in Mısır'a hâkim olma ihtimali, Haçlılara her zaman korkunç gelmiştir. Öyle ki bu korku nedeniyle Haçlılar, kendi arazilerini tahrip eden Nüreddîn'i arkalarında bırakarak Şirkûh'a karşı Mısır'ı savunmaya koşmuşlardır. Şâver de bu korkuyu çok iyi bir şekilde kullanarak -sıkıntılı da olsa- hâkimiyetini uzunca bir süre devam ettirmiştir. Ancak 1169 yılında Mısır'ın Nüreddîn'in emrine girmesiyle birlikte Haçlılar iki ateş arasında

⁹² Ebû Şâme, *Ravzateyn*, II, s. 77; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, s. 432; Şirkûh ve sonrasında da Selâhaddîn'in Mısır'daki konumundan Nüreddîn'in rahatsız olduğu ve Şirkûh'un iktidarına el koyduğu bilinmektedir. İlerleyen yıllarda Selâhaddîn ile Nüreddîn'in arasının açıldığı ve hatta Nüreddîn'in Mısır'ı Selâhaddîn'in elinden almaya hazırlanırken vefat ettiği rivayet edilmektedir. Ancak ortada bir soğukluk varsa bu Mısır gelirlerinin harcanması konusuna Nüreddîn'in gösterdiği tepki ve Selâhaddîn'in ilk etapta geri adım atmayışıyla alakalıdır. Hindley, *age.*, s. 112; Lyons-Jackson, *age.*, s. 49.

kaldılar. Bu tarihten sonra saldırılar Dımaşk ve Mısır'dan eşzamanlı gerçekleşti ve Fâtımî donanması ayrı bir tehdit unsuru olarak ortaya çıktı. Nûreddîn'in faaliyetlerini zaman içinde Selâhaddîn nihayete erdirdi.

Yaşanan gelişmelerde Fâtımîler, izledikleri siyaset sebebiyle hem en şanssız hem de en zararlı olan taraf oldu. Haçlıların Mısır saldırılarına karşı tepkisiz kalmayan Nûreddîn'den Şâver'in yardım istemesiyle başlayan Mısır seferlerine damga vuran, Şâver'in değişken siyasetidir. Hakimiyetini devam ettirmek için gerektiğinde Haçlılardan gerektiğinde Nûreddîn'den yardım isteyen Şâver, hem Haçlılar hem de Zengîler için güvenilir bir profil oluşturmuştur. Bu süreçte Haçlılar, Fâtımî hazinesini cömertçe dağıtan Şâver'den hep daha fazlasını almanın peşinde koşmuş; Şâver, Haçlıların Mısır'ı zapt etmelerine paranın gücüyle engel olmaya çalışmış, Nûreddîn ise Mısır'da imtiyazlı bir konuma gelmenin ve mümkünse Mısır'a sahip olmanın planlarını yapmıştır. Bu durum da ilk etapta Haçlıların ülkeyi zapt etmelerini engellemek zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu kritik ortamda mezhep birliğini sağlama ve Mısır'ın imkânlarını Haçlılarla mücadelesinde kullanma gibi bir gayesi olan Nûreddîn, kolay bir lokma haline gelmiş olan Fâtımîleri, Haçlılar karşısında yalnız bırakmamıştır.

Mısır, Sünnî İslam dünyası açısından Haçlılara kaptırlamayacak değer ve telafi edilemeyecek bir kayıp olduğu için Nûreddîn Mahmûd, Mısır'ı Haçlılardan hatta sahipleri Fâtımîlerden korumak için tüm imkânlarını seferber etmiştir. Mısır'a sadece asker sevk etmek gibi bir yükümlülük hissetmeyen Nûreddîn, aynı zamanda gönderdiği orduyu Suriye'den korumak zorundaydı. Bu nedenle Mısır, Haçlılar tarafından her tehdit edildiğinde Nûreddîn de aynı tedirginliği Haçlılara yaşatmış ve bu faaliyetleri yukarıda görüldüğü üzere ona Hârim ve Banyas gibi iki önemli kaleyi kazandırmıştır. Mısır seferlerinin asıl kazananı ise Eyyübî ailesidir. Zira 1171 yılında Fâtımî Hilafetine son veren Selâhaddîn, 1174 yılında Nûreddîn Mahmûd'un ölümüyle kendi devletini kurmuş ve modern yazarların tabiriyle *Mısır'ın Efendisi* olmuştur.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

- Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Çev: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999.
- Anonim Süryani Vakayinamesi (I. ve II. Haçlı Seferleri Vakayinamesi)*, Notlar: H. A. S. Triton, Türkçe Çev: Vedii İlmen, Yaba Yay., İstanbul 2005.
- Cüveynî, *Târîh-i Cihan Güşâ*, III, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara 1988.
- Devâdârî, *Kenzu'd-Durer ve Câmi'u'l-Gurer*, VII, Tah: Said Abdülfettah Aşûr, Kahire 1972.
- Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn -en-Nûriyye ve's-Salâhiyye-*, I-II, Neşr: İbrahim Şemseddîn, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.
- Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, III, Yayınlayan: el-Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısıriyye, ty.
- Ernoul, *Ernoul Kroniği -Haçlı Seferleri Tarihi Selahaddin Eyyübi ve Kudüs'ün Fethi-*, Çev: Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- İbn Haldûn, *Târîh-i İbn Haldûn: Dîvânü'l-Mubtedâ ve'l-Haber fî Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Men Âsarahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber*, IV-V, Tah: Halil Şihâde-Süheyl Zekkar, Dârü'l-Fikr, Beyrut 2000.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Â'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, II, Tah: İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, ty.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVI, Tah: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dârü'l-Hicr, Kahire 1998.
- İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yûsufiyye: Siretu Selâhaddin*, Tah: Cemâleddîn Şeyyâl, Mektebetu'l-Hancî, Kahire 1964.
- İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, V, Tah: Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1992.
- İbn Vâsil, *Muferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, I, Neşr: Cemâleddîn Şeyyâl, Kahire 1953.
- İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Tah: Halil el-Mansûr, Beyrut 1996.
- İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, XI, Çev: Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İsfehânî, İmâdeddîn Kâtib, *Sena'l-Berku's-Şâmî*, İhtisâr: Bundârî, Tah: Fethiye Nebravî, Mektebetu'l-Hancî, Mısır 1979.
- Kinnamos, Ioannes, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Yayına Hazırlayan: Işın Demirkent, TTK, Ankara 2001.
- Makrizî, *İtti'âzu'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimme el-Fâtimiyyîn el-Hulefâ*, III, Tah: Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1996.
- Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, XXVIII, Tah: Necîb Mustafa Fevâz-Hikmet Kaşlı Fevâz, Beyrut 2004.
- Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XIV, XVI, Tah: Ahmed el-Arnâvud-Türkî Mustafa, Beyrut 2000.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân fî Tevârîhi'l-Â'yân*, XXI, Tah: İbrahim Zeybek, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut 2013.

- Süryani Mihail, *Süryanî Patrik Mihail'in Vakâyinâmesi (1042-1195)*, Çev: Hrant D. Andriasyan, TTK'da Yayınlanmamış Nüsha 1944.
- Umâra el-Yemenî, *en-Nüketü'l-Asriyye fi Ahbâri'l-Vüzerâi'l-Misriyye*, Neşr. Hartwig Derenbourg, Paris 1897.
- Willermus, (William, Archbishop of Tyre), *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, Trans: E. A. Babcock-A. C. Krey, Colombia University Press, New York 1943.
- Araştırmalar
- Altan, Ebru, "Renaud de Châtillon: Antakya Prinkepsi (1153-1160), Mâverâ-i Ürdün Senyörü (1177-1187)", *Tarih Dergisi*, 55 / 2012 / 1, İstanbul 2013, s. 1-30.
- Altan, Ebru, "Nur al-Din Mahmud b. Zangi (1146-1174): One of the Prominent Leaders of the Struggle Against the Crusaders", *Tarih Dergisi*, 59 – 2014 / 1, İstanbul 2014, s. 57-78.
- Azzâm, Abdul Rahman, *Saladin*, Pearson Education Limited, London 2009.
- Baldwin, Marshall W., "The Latin States under Baldwin III and Amalric I, 1143-1174", *A History of the Crusades*, I, The University of Wisconsin Press, Madison 1969, s. 528-561.
- Canard, M., "Dirgham", *El*, II, Leiden 1991, s. 317-319.
- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya Kitapları, İstanbul 2004.
- Gök, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, TTK, Ankara 2013.
- Gürbüz, Osman, "İktidara Uzanan Yolda Eyyûbî Ailesinin Serüveni", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XLVIII, Erzurum 2012, s. 387-405.
- Hindley, Geoffrey, *Bir İslam Kahramanı Selâhaddîn*, Çev: Süleyman Genç, Doruk Yayınları, İstanbul 2011.
- İşiltan, Fikret, "Şâver", *İA*, XI, İstanbul 1979, s. 357-363.
- Kök, Bahattin, "Nuruddin Mahmud'un Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Fatimilerin Yıkılışı-I", *AÜİFD*, IX / 1990, s. 165-187.
- Kök, Bahattin, "Nuruddin Mahmud'un Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Fatimilerin Yıkılışı-II", *AÜİFD*, IX / 1991, s. 130-148.
- Küçüksipahioğlu, Birsal, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- Lane, Stanley -Poole, *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem*, G.P. Putnam's Sons, London 1906.
- Lilie, Ralph Johannes, *Byzantium and the Crusader States 1096-1204*, Oxford University Press, New York 1993.
- Lyons, Malcolm Cameron - D. E. P. Jackson, *Selahaddin Kutsal Savaşın Politikaları*, Çev: Zehra Savan, Pınar Yayınları, İstanbul 2006.
- Maalouf, Amin, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, Çev: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Man, John, *Geçmişin ve Geleceğin Hükümdarı Selahaddin Eyyubi*, Çev: Ekin Duru, Say Yay., İstanbul 2017.

- Möhring, Hannes, *Selâhaddîn Eyyûbî (1138-1193)*, Çev: Ayşe Dağlı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.
- Öztürk, Murat, *Fâtımûlerin Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2012.
- Rosebault, Charles J., *İslam'ın Kılıcı Selahattin Eyyubi*, Çev: Özgür Özol, Nokta Kitap, İstanbul 2010.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, Çev: Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1992.
- Stevenson, M. A., *The Crusaders in the East*, Cambridge University Press 1907.
- Şeşen, Ramazan, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yay., İstanbul 1987.
- Şeşen, Ramazan, "Dirgâm b. Âmir", *DİA*, IX, Ankara 1994, s. 276-277.
- Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn -fi Şimâli İfrikiyye ve Mısr ve Bilâdi's-Şâm-*, Dâru'n-Nefais, Beyrut 2007.
- Yazılıtaş, Nihat, *Fâtımî Devleti Tarihi*, Kriter Yay., İstanbul 2010.

